

Αρχαία κατοίκηση γύρω από τις λιμνοθάλασσες της περιοχής Μεσολογγίου.

Η εξέλιξη του τοπίου μέσα από τις μυθολογικές και ιστορικές αναφορές και τα γεω-αρχαιολογικά δεδομένα.

Φωτεινή Σαράντη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος

ABSTRACT

As a modern urban settlement, Messolonghi is located in the centre of a distinct geo-morphological unit, dominated by wetlands and river deposits. It is a recently established city with a glorious history in the years of the Greek War of Independence, generally identified with the heroic Exodus, and a remarkable economic and intellectual flourishing both in pre-revolutionary and post-revolutionary years. There is no evidence of habitation in the area of the city in antiquity, since, as it stands today, is largely due to silting and filling. On the contrary, a significant number of ancient centers had developed in the surrounding area and in key locations around the extensive lagoon complex, exploiting the natural wealth and advantages offered.

The article summarises the geomorphological and historical development of the region in ancient times, through geological and archaeological data, now significantly enriched by re-cent research. At the same time, its mythological background, a source of inspiration for de-pictions of its myths in local coinage and in various forms of visual art, is discussed.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ (Χάρτης 1)

Η κατανόηση ενός πολιτισμού προϋποθέτει την ανασύνθεση του τοπίου μέσα στο οποίο γεννήθηκε και άνθησε, αφού διαχρονικά ο άνθρωπος βρίσκεται σε διαρκή αλληλεπίδραση με τη φύση και προσαρμόζεται στα χαρακτηριστικά του τόπου που κατοικεί. Νερό, κλίμα, μορφολογία εδάφους, προϋποθέσεις εξασφάλισης τροφής και ασφάλειας, δομικά υλικά, καθορίζουν τις εγκαταστάσεις του. Παράλληλα, άνθρωπος και φύση βρίσκονται σε μία βαθειά νομοτελειακή σχέση, που ενίοτε αγγίζει τα όρια του δέους, κάτι που αισθανόμαστε ιδιαίτερα στις μέρες μας, στο κατώφλι της κλιματικής αλλαγής.

Η περιοχή που απλώνεται γύρω από τη νεότερη ιστορική και Ιερή πόλη του Μεσολογγίου,¹ συμβόλου και τόπου της ηρωικής θυσίας του 1826 στη συλλογική εθνική μνήμη, συνιστά μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα

1 Για την ονομασία, το χρόνο ίδρυσης της πόλης του Μεσολογγίου στη σημερινή θέση (16ος αι.), τη νεότερη ιστορία και την εξέλιξή της σε μία ανθηρή κοινότητα με εμπορική – ναυπηγική δραστηριότητα και ανεπτυγμένη πνευματική και κοινωνική ζωή, βλ. ενδεικτικά Bazin 1864, 268–72· Στασινόπουλος 1925, 79–95, 111–15· Αλεξανδροπούλου 1993, 35–45· Μπάδα 2004, 33–48· Κλεισοβίτης 2010. Για την περιοχή γενικότερα βλ. Woodhouse 1897, 9–13· Philippson και Kirsten 1958, 343–56, 358–66, 572–73.

Χάρτης 1 (Γ.Υ.Σ., κλίμακα 1:50.000).

γεωγραφική ενότητα, καθορισμένη από σαφή φυσικά όρια:² τα εκβολικά συστήματα του Αχελώου και Εύηνου από δυτικά και ανατολικά αντίστοιχα, την οροσειρά του Αράκυνθου στα βορειοανατολικά, και το θαλάσσιο χώρο του Πατραϊκού κόλπου στα νότια. Στην αρχαιότητα ήταν το σημαντικότερο τμήμα της νότιας, παράκτιας Αιτωλίας, μυθικής πατρίδας πολλών ηρώων, όπου και εντοπιζόνταν οι τέσσερις από τις πέντε συνολικά πόλεις του ομηρικού Καταλόγου των Πλοίων που συμμετείχαν στην αιτωλική ναυτική δύναμη με αρχηγό το

2 Παρότι εμφανώς πρόκειται για μία φυσική και πολιτισμική ενότητα, η περιοχή σήμερα δεν είναι ενιαία διοικητικά. Το μεγαλύτερο μέρος της αφορά στα όρια του Δήμου Ι.Π. Μεσολογγίου, με τις περιοχές των πρώην Δήμων Αιτωλικού και Οινιάδων, ενώ μικρό τμήμα της, μεταξύ του Εύηνου ποταμού και της δυτικής πλευράς του όρους Βαράσοβα (περιοχή Γαλατά - Κρουονερίου), ανήκει στο Δήμο Ναυπακτίας.

Θόα.³ Δυτικά εκτείνεται έως την Παραχελωίτιδα, τον κάτω ρου του Αχελώου, περιοχή ευμετάβλητη λόγω της προσχωματικής δραστηριότητας του ποταμού, μέρος της οποίας ιστορικά ανήκε στην Ακαρνανία.⁴

Σήμερα πρόκειται για έναν γεωγραφικό χώρο με εξαιρετικά πλούσιο φυσικό περιβάλλον και οικοσύστημα. Μεγάλο μέρος του ανήκει στο εθνικό σύστημα προστατευόμενων περιοχών –δίκτυο Natura 2000– και στους υγρότοπους διεθνούς σημασίας –περιοχή Ramsar⁵– ενώ προστατεύεται και από άλλες επιμέρους κηρύξεις. Κατά ένα μεγάλο μέρος ταυτίζεται με το «Εθνικό Πάρκο Λιμνοθαλασσών Μεσολογγίου – Αιτωλικού, κάτω ρου και εκβολών ποταμών Αχελώου και Εύηνου και νήσων Εχινάδων».⁶ Σε αυτό εντάσσονται ακόμη το δάσος Φράξου ή Φραξιά Λεσινίου, κατάλοιπο μεγάλου υδροχαρούς δάσους, χαρακτηρισμένο ως βιογενετικό απόθεμα και «Μνημείο της Φύσης», το Φαράγγι της Κλεισούρας, περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους,⁷ το όρος Βαράσοβα, ιστορικός τόπος και περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους και το νησιωτικό σύμπλεγμα των Εχινάδων.⁸

Η ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΜΥΘΟ (Χάρτης 2)

Το τοπίο κυριαρχείται από το δελταϊκό περιβάλλον των δύο μεγάλων ποταμών, Αχελώου και Εύηνου, στους οποίους οφείλει σε μεγάλο βαθμό τη σύνθετη εξέλιξή του,⁹ ενώ καθοριστική στους νεότερους χρόνους είναι η συμβολή ανθρωπογενών παραγόντων.¹⁰ Σημαντικές μεταβολές ανάγλυφου έχουν συντελεστεί κατά το Ύστερο Ολόκαινο, τα τελευταία 10.000 χρόνια, με την άνοδο της στάθμης νερού και την προώθηση της ακτογραμμής σε βάρος της θάλασσας.

Οι ποταμοί Αχελώος και Εύηνος αποτελούν δυναμικά φυσικά στοιχεία, με επιβλητική, καταστροφική, αλλά και ζωοποιό δύναμη. Από την αρχαιότητα ήταν σύνδεσμοι επικοινωνίας με την ενδοχώρα: ο Αχελώος ήταν πλωτός έως τη Στράτο, δηλαδή σε μήκος τουλάχιστον 37 χλμ.,¹¹ ενώ ο Εύηνος προσέφερε χερσαία πρόσβαση προς το εσωτερικό, μέσω δρόμου που ακολουθούσε τη δεξιά του όχθη.¹² Οι φερτές ύλες των δύο ποταμών, σε συνδυασμό με τα κύματα και τα ρεύματα του Πατραϊκού κόλπου, δημιούργησαν το εκτεταμένο σύστημα των έξι συνολικά λιμνοθαλασσών Μεσολογγίου – Αιτωλικού, από τα μεγαλύτερα της Μεσογείου. Πρόκειται για έναν τριγωνικό περίπου χώρο, που οριοθετείται νότια από φυσικές λουρνησίδες και αμμοθίνες.

Περισσότερο καταλυτική υπήρξε η δραστηριότητα του Αχελώου. Αρχικά δημιούργησε ένα εσωτερικό δελταϊκό σύστημα και τις σημερινές λίμνες Οζερό, Λυσιμαχία και Τριχωνίδα, ενώ στη συνέχεια βρήκε διέξοδο στον Πατραϊκό και σχημάτισε το δυτικό τμήμα της λιμνοθάλασσας.¹³ Χαρακτηριστικές αναφορές στην εξέλιξη της

3 Πλ. Β, 638–644. Θόας κατά το Στράβωνα (10.2.1) ήταν το παλαιότερο όνομα του Αχελώου. Η περιοχή υποτίθεται ότι υπήρξε πεδίο διεκδίκησης μεταξύ των Αιτωλών και των αρχικών της κατοίκων Κουρήτων, ενώ η Καλυδωνία και η Πλευρωνία τον 5ο αι. π.Χ. ορίζονται από το Θουκυδίδη ειδικότερα ως Αιολίδα (3.102.5) και ίσως δεν ανήκαν ακόμη τότε στην Αιτωλία. Βλ. αναλυτικά *Vommeljé 1988* · Σταυροπούλου-Γάτση 2008γ, 375–57 · Παπαποστόλου 2011 · *Papapostolou 2012*.

4 Για την περιοχή βλ. γενικά *Woodhouse 1897*, 150–54.

5 Υγροτοπικό σύμπλεγμα 336.870 στρεμμάτων.

6 Έχει συνολική έκταση περίπου 150.000 στρ. Βλ. *Αδαμαντοπούλου και Δενδρινός 2008*, 156–65.

7 Έχει μήκος 3,5 χλμ. και βάθος 300 μ. Βλ. σχετικά *Philippson και Kirsten 1958*, 344–46.

8 Τα νησιά Εχινάδες διοικητικά υπάγονται στην Π.Ε. Κεφαλληνίας.

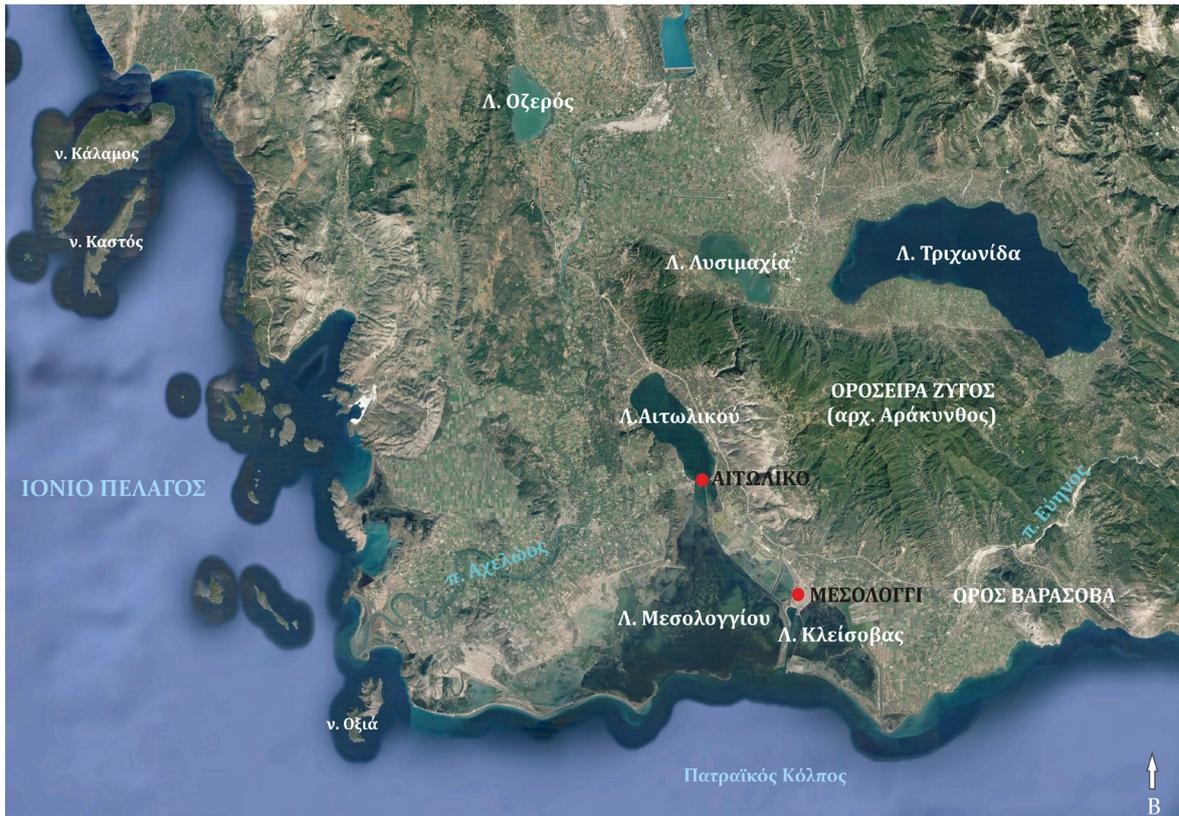
9 Βλ. γενικά και *Diamanti κ.ά. 2014*.

10 Βλ. γενικά *Piper και Panagos 1981* · *Δερμιτζάκης και Ντρίνια 2009*.

11 *Θουκ. 3.7. Στράβ. 10.2.2.*

12 *Ρωμαίος 1916* · *Στεργιόπουλος 1938*, 144 · *Philippson και Kirsten 1958*, 355 · *Αλεξανδροπούλου 1993*, 52 · *Νεραντζής 2001*, 43–4. Άλλες φυσικές δίοδοι προς την κεντρική Αιτωλία προσφέρονταν μέσω του φαραγγιού της Κλεισούρας και περασμάτων του Αράκυνθου από την περιοχή της Αγριλιάς Μεσολογγίου.

13 *Fouache 1999*. Ορισμένοι μελετητές αποδίδουν τη δημιουργία του στενού της Κλεισούρας στη δραστηριότητα του Αχελώου. Βλ. σχετικά *Deylius 1987*, 36–7.

Χάρτης 2. Δορυφορικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής του Μεσολογίου (υπόβαθρο Google earth).

Παραχελωίτιδας μας παρέχουν ο Ηρόδοτος,¹⁴ ο Θουκυδίδης¹⁵ και ο Στράβων,¹⁶ που περιγράφουν την συνένωση μέρους των Εχινάδων νήσων με τη στεριά. Πρόκειται για φυσική διεργασία αντιληπτή και καταγεγραμμένη στις ιστορικές πηγές τουλάχιστον από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., η οποία μυθολογικά ερμηνεύεται ως τιμωρία του ποταμού προς τις νύμφες κόρες του Εχινάδες. Ο Στράβων μας παραδίδει τα ονόματα τριών αρχαίων λιμνών της περιοχής, της Μελίτης, της Κυνίας και της Ουρίας, που πιθανότερα ταυτίζονται με τις λιμνοθάλασσες των Οινιαδών,¹⁷ του Αιτωλικού¹⁸ και του Μεσολογίου αντίστοιχα.¹⁹

Ο Αχελώος για πολλούς αιώνες απετέλεσε μεταβλητό γεωπολιτικό όριο μεταξύ Ακαρνάνων και Αιτωλών. Καλείται από τον Ησίοδο *ἀργυροδίνης*²⁰ και από τον Όμηρο *κρείων*²¹ και συνδέεται με πλούσια μυθολογία, επικεντρωμένη θεματολογικά στην περιοχή των εκβολών του, έχοντας εμπνεύσει ποικίλες απεικονίσεις.²² Το προσωποποιημένο πνεύμα του ποταμού παρουσιάζεται στην αρχαία τέχνη ως ταύρος, φίδι ή άνθρωπος με κεφάλι ταύρου, και, σπανιότερα, ως Τρίτων ή κένταυρος. Οι πρωιμότερες, ταυρόμορφες κυρίως, απεικονίσεις

14 Ηρόδ. 2.10.3.

15 Θουκ. 2.102, 3–4.

16 Στρ. 10.2.19.

17 Leake, III, 557–58 (λιμνοθάλασσα Λεσινίου). Η αποξήρασή της άρχισε αμέσως μετά τον πόλεμο και, όπως έχει συμβεί και αλλού (π.χ. στη Μακεδονία), πιθανότατα χάθηκαν πολύτιμα αρχαιολογικά στοιχεία.

18 Για την εξέλιξη της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, που φαίνεται ότι συνδέθηκε με αυτή του Μεσολογίου γύρω στο 1200 π.Χ., βλ. Δερμιτζάκης και Ντρίνια 2009, 73–7.

19 Στρ.10.2.21. Στεργιόπουλος 1938, 64–6· Woodhouse 1897, 163–68· Vött 2007, 30. Για τη λιμνοθάλασσα Ονθίδα, που πιθανώς ταυτίζεται με αυτή της Κλείσοβας, βλ. Woodhouse 1897, 106.

20 Θεογονία, 337.

21 Ιλ. Φ 194.

22 Βλ. κυρίως Isler 1970, με 371 παραδείγματα. Isler 1981. Βλ. επίσης Gais 1978· Μιτάκης 1983· Brewster 1997, 9–14· Μήττα 2003, 31–6· Λαμπρινουδάκης 2009.

1.

2.

Εικ. 1. Πήλινη κεφαλή, πιθανώς του Αχελώου από το Λάφριο ιερό στην Καλυδώνα. 5ος αι. π.Χ. (Ρωμαίος 1926, 39, εικ. 16). Εικ. 2. Μαρμάρινη μάσκα από το Μαραθώνα. Α' μισό 5ου αι. π.Χ. Berlin - Staatliche Museen, SK 100 (Blümel 1938, 10–2).

του έχουν ανατολικά πρότυπα και βρίσκουν παράλληλα σε άλλες ποτάμιες θεότητες, ιδίως στη Σικελία και νότια Ιταλία, ενώ με τη μορφή αυτή εμφανίζεται πολύ συχνά σε αναθηματικά ανάγλυφα αφιερωμένα στις Νύμφες και τον Πάνα (τέλη 5ου–10 αι. π.Χ.). Ταυρόμορφος εικονίζεται στα νομίσματα του Ακαρνανικού Κοινού και ακαρνανικών πόλεων, εικόνα που συμπυκνώνει γενικότερα την πάλη ανθρώπου και αμείλικτης φύσης και συμβολίζει τη δύναμη του νερού.²³

Παρόλο που λατρεύτηκε ως θεός σε ολόκληρη την Ελλάδα,²⁴ η παρουσία του Αχελώου σε ιερά της περιοχής είναι αναλογικά πολύ περιορισμένη, γεγονός που μπορούμε αρχικά να αποδώσουμε στις περιορισμένες έρευνες, αλλά και τις αρχαιοκαπηλικές δραστηριότητες. Η μορφή του πιθανότατα αποδίδεται σε μία εντυπωσιακή, αρχικά κερασφόρα, πήλινη κεφαλή, φυσικού σχεδόν μεγέθους, από το Λάφριο ιερό της Καλυδώνας (450 π.Χ., Εικ. 1' σε αντιπαραβολή βλ. μαρμάρινη μάσκα από το Μαραθώνα, εικ. 2),²⁵ πιθανώς σε μία μικρή προτομή από το ιερό στη Χρυσοβίτσα πλησίον του Θέρμου (α' μισό 5ου αι. π.Χ.),²⁶ καθώς και σε τρεις πήλινες μάσκες από το σπήλαιο «του Κουρήτα» στα Παλιάμπελα Βόνιτσας, ενώ αντίθετα, η εικαζόμενη λατρεία του στην πόλη Στράτο δεν έχει μέχρι σήμερα επιβεβαιωθεί. Σημειώνεται ακόμη η εύρεση μικρού ορειχάλκινου ταυρόμορφου ειδωλίου του σε σπήλαιο στην περιοχή Κάτω Ξηρομέρου, που κατέληξε στα χέρια συλλέκτη.²⁷ Δεν είναι γνωστό ποιο σπήλαιο ήταν αυτό, αλλά έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι στο Μάστρο, κοντά στην αριστερή όχθη του ποταμού και στην περιοχή των εκβολών του, αντίθετα με ό,τι κανείς θα περίμενε, η μέχρι τώρα έρευνα του σπηλαίου δεν απέδωσε σχετικά στοιχεία.²⁸

23 Τσαγκάρη 2011, 146–9, 205' Σαραγά κ.ά. 2017, 155, αρ. 84 (λ. Α. Ανδρέου). Βλ. γενικότερα Molinari και Sisci 2016.

24 Είναι ο δεύτερος σε μήκος ελληνικός ποταμός (220 χλμ.), που πηγάζει από τη νότια Πίνδο και τον μοιράζονται ακόμη η Θεσσαλία και η Ήπειρος. Στις μέρες μας συγκέντρωσε μεγάλο ενδιαφέρον λόγω της επικείμενης εκτροπής του, που πυροδότησε πλήθος αντιπαραθέσεων γύρω από το εκτιμώμενο περιβαλλοντικό κόστος και σήμερα ανακινείται πάλι. Βλ. γενικά Εφημερίδα Καθημερινή, ένθετο Επτά Ημέρες (20/6/1999).

25 Ο Κ. Ρωμαίος (1926, 39–40, εικ. 16) θεώρησε ότι απεικονίζει το Διόνυσο. Για τη στενή σχέση Αχελώου – Διονύσου βλ. Isler 1981, 12' Μήττα 2003, 34' Λαμπρινουδάκης 2009, 99.

26 Ρωμαίος 1920–1921, 83, αρ. 113' Isler 1981, 18, αρ. 87.

27 Μιτάκης 1983, 107–9.

28 Katsarou και Darlas 2016–2017' Κατσαρού 2017.

Εικ. 3. Αποψη του Εύηνου ποταμού από τη δεξιά του όχθη.

Ο Εύηνος από την άλλη πλευρά έχει επιδράσει στη διαμόρφωση του ανατολικού τμήματος, και ιδίως της λιμνοθάλασσας της Κλείσovas (Εικ. 3). Το δέλτα του (92 τ.χλμ.) ανήκει στα δώδεκα μεγαλύτερα του ελλαδικού χώρου. Στη διαμόρφωσή του τα τελευταία 6000–5000 χρόνια συνέβαλαν η τεκτονική βύθιση και η σταθεροποίηση της θαλάσσιας στάθμης κατά το Ολόκαινο.²⁹

Ο Εύηνος, παρατηρεί εύστοχα ο Στεργιόπουλος, είναι ο κατεξοχήν αιτωλικός ποταμός.³⁰ Ο Κ. Ρωμαίος είχε μάλιστα θεωρήσει πιθανή τη λατρεία του στο ιερό της Χρυσοβίτσας, κοντά στον Θέρμο.³¹ Κατά τη μυθολογία, έφερε το όνομα του βασιλιά των Αιτωλών, που πνίγηκε καταδιώκοντας τον Ίδα, απαγωγέα της κόρης του Μάρπησας, ενώ είναι γνωστός και ως Λυκόρμας και Χρυσορρόας.³² Από το Σοφοκλή χαρακτηρίζεται βαθύρροος,³³ ενώ τη γρήγορη ροή του μαρτυρεί ο Οβίδιος.³⁴ Η διάβαση του ποταμού εμφανίζεται δύσκολη, αφού κατά τη μυθολογία ελεγχόταν από τον κένταυρο Νέσσο, ο οποίος περνούσε τους διαβάτες στην απέναντι όχθη πάνω στη ράχη του έναντι αμοιβής. Έτσι αναφέρει ο μύθος της αναχώρησης του Ηρακλή και της Δηϊάνειρας από την Καλυδώνα, που καταλήγει σε μονομαχία με τον Ηρακλή και θανάτωση του κενταύρου.³⁵ Το θέμα έχει αποτυπωθεί στην αρχαία ελληνική αγγειογραφία, όπως σε μία από τις γνωστότερες απεικονίσεις της, τον αττικό μελανόμορφο αμφορέα του Ζωγράφου του Νέσσου (620–610 π.Χ.) (Εικ. 4).³⁶ Η πράγματι δύσκολη διάβαση του ποταμού τεκμηριώνεται μάλιστα και από νεότερες πηγές, που μεταξύ άλλων αναφέρουν την ύπαρξη «πορθμέων» πριν την κατασκευή σιδηροδρομικής γέφυρας.³⁷

Ο Εύηνος συνδέεται ακόμη με τον Τίτορμο τον Αιτωλό, μία μορφή σχεδόν μυθική, έναν υπεράνθρωπο γίγαντα με ασυνήθιστη δύναμη. Ιστορείται ότι στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. νίκησε τον ολυμπιονίκη παλαιστή Μίλωνα τον Κροτωνιάτη σε μία πάλη στις όχθες του ποταμού, που περιελάμβανε ρίψεις βράχων. Για το θέμα μας πληροφορούν μεταγενέστεροι συγγραφείς, οι οποίοι αντλούν τις πληροφορίες τους από τον Αλέξανδρο

29 Καρύμπαλης 1996, 161 · Petersen 2011a, 37–46.

30 Στεργιόπουλος 1938, 7–9, 54 · Brewster 1997, 21–6.

31 Ρωμαίος 1920–1921, 65–8.

32 Για το όνομα Λυκόρμας βλ. και Biagetti 2011, 530–32.

33 *Τραγίναι*, 559.

34 *Metamorph.* 9.104.

35 Παπαχατζής 1971, 126.

36 Καλτσάς 2007, 196–97 (αρ. ευρ. 1002) · Boardman 1980, 264–65, εικ. 5, 74 · Diez de Velasco 1992.

37 Leake 1835, I, 108–9 · Bazin 1864, 282 · Woodhouse 1897, 93 · Στασινόπουλος 1925, 212 · Κακριδής 1986, τ. 4, 104–6.

Εικ. 4. Παράσταση Ηρακλή – Νέσσου στο λαμό αμφορέα του «Ζωγράφου του Νέσσου» (Καλτσάς 2001, 196–97, αρ. ευρ. 1002).

τον Αιτωλό, σημαντικό ποιητή των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων. Την αρχαιότερη όμως πηγή αποτελεί ο Ηρόδοτος, στην περιγραφή του γάμου της Αγαρίστης, και είναι πιθανό να επρόκειτο για υπαρκτό πρόσωπο, πανελλήνια γνωστό για την ασυνήθιστη ρώμη του. Η Antonetti συνδέει την πρωτόγονη μορφή του με τον τρόπο που έβλεπαν τους Αιτωλούς οι υπόλοιποι Έλληνες αυτή την περίοδο.³⁸

Τα επιβλητικά χαρακτηριστικά των ποτάμιων συστημάτων ενέπνευσαν λοιπόν ποικίλους αρχαίους μύθους, και έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, πλην της συγκεκριμένης περιοχής, σχεδόν απουσιάζουν αλλού στην Αιτωλία και Ακαρνανία.³⁹ Αυτό προφανώς οφείλεται στην πρώιμη κατοίκηση που γνώρισε, στον ιδιαίτερο πλούτο του φυσικού υδροτοπικού περιβάλλοντος –πρωταρχικής πηγής έμπνευσης– αλλά και στην επικοινωνία με άλλες ελληνικές περιοχές, με τις οποίες συνδέεται με κοινές μυθολογικές παραδόσεις.⁴⁰ Η μυθολογία της νότιας Αιτωλίας κατά μεγάλο μέρος επικεντρώνεται στα τελευταία χρόνια της ζωής του Ηρακλή, το γάμο του με τη Δηιάνειρα, κόρη του βασιλέα της Καλυδώνας Οινέα, και την πάλη του με τον Αχελώο για τη διεκδίκησή της.⁴¹ Η συμβολική πάλη ανθρώπου-ποταμού, από την οποία φέρεται να βγήκε ηττημένος ο Αχελώος, που χάρισε στον Οινέα και τους Καλυδώνιους το κέρας της Αμαλθείας, αντικατοπτρίζει την ανθρώπινη προσπάθεια τιθάσευσης της ορμής και της δραστηριότητας του ποταμού με τεχνικά έργα.⁴² Ως θέμα συναντάται στην

38 Ηρόδ. 7.127. Αιλιανός, VH 12.22. Αθήναιος, X.4.13, Ευστάθιος, I, 198. Βλ. σχετικά Crowther 1977, 114–15· Antonetti 1990, 46–7· Rzepka 2007, 222–29· 2013, 119–20. Ο τελευταίος προτείνει ότι οι Αιτωλοί, έχοντας επίγνωση της αρνητικής στερεοτυπικής τους εικόνας, χρησιμοποιούσαν τέτοιου είδους ιστορίες για να βελτιώσουν την εικόνα αυτή ανάμεσα στους υπόλοιπους Έλληνες.

39 Powell 1904, 138–39· Παπαχατζής 1971, 150–51· Κακριδής 1986, τ. 3, 190· Σερμπέτη 2001, 30–1.

40 Ο μύθος του Αλκμαίωνα, γιού του Αμφιάραου, συνδέει την περιοχή των Οινιαδών με το Άργος, ενώ ο Αιτωλός, επώνυμος ήρωας της Αιτωλίας, καταγόταν από την Ήλιδα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι άθλοι του Ηρακλή, όπως η Λερναία Ύδρα και οι Στυμφαλίδες Όρνιθες, εκτυλίσσονται σε σχέση με άλλους ελληνικούς υδροτόπους.

41 Κακριδής 1986, τ. 4, 101–4.

42 Διόδ. Δ.35. Στραβ. 10.2.19. Για την ορθολογική ή ιστορική ερμηνευτική σχολή των μύθων βλ. Κακριδής 1986, τ. 1, 263–64.

αρχαία αγγειογραφία,⁴³ ενώ συνδέεται με το έργο του Σοφοκλή *Τραχίνιαι*, όπου ο Ηρακλής πεθαίνει.⁴⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πρόσφατη εύρεση πήλινης μήτρας ελληνιστικών χρόνων στην αρχαία Αλίκυρνα, πιθανώς με τον Αχελώο ως Τρίτωνα.⁴⁵

Στην περιοχή της νότιας Αιτωλίας ο ήρωας Ηρακλής αντιπροσωπεύεται στο γραπτό διάκοσμο των ναών της Καλυδώνας, και συγκεκριμένα σε δύο αποσπασματικές πήλινες μετόπες που αποδίδονται στη δεύτερη φάση του ναού του Απόλλωνα (ναός Α, περί τα μέσα 6ου αι. π.Χ.), στη μία από τις οποίες πιθανότατα εικονίζονταν ο άθλος του Ερυμάνθιου κάπρου.⁴⁶ Τον ήρωα εικονίζει ακόμη μαρμάρινη προτομή από το λατρευτικό δωμάτιο του Ηρώου,⁴⁷ πιθανώς αντίγραφο έργου του 4ου αι. π.Χ., στον τύπο του Ηρακλή Farnese, ενώ η μορφή του εμφανίζεται και στην Αιτωλική νομισματοκοπία.⁴⁸

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ⁴⁹

Η περιοχή φαίνεται ότι γνώρισε πρώιμη ανθρώπινη παρουσία από τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο, όπως δείχνουν ευρήματα από τα σπήλαια Γαλατά⁵⁰ και Αγ. Νικολάου στη Βαράσοβα (Εικ. 5, 6),⁵¹ ενώ οι γνωστές νεολιθικές θέσεις εντοπίζονται στο ίδιο όρος (Κρουνερί, Σπήλαιο Γαλατά) και την Κόκκινη Σπηλιά στο λόφο Αγ. Ηλία. Περιορίζονται δηλαδή κοντά στις ακτές, πλησίον εύφορων δελταϊκών περιοχών, που προσφέρονταν για εξασφάλιση τροφής.⁵²

Εικ. 5. Άποψη του όρους Βαράσοβα και του Εύηνου ποταμού από βόρεια (δορυφορική λήψη – Google earth).

43 Ενδεικτικά Boardman 1980, 264, εικ. 208–9· Isler 1981, 25, 27–8.

44 Clarke 2004.

45 Βικάτου 2017γ, 51.

46 Dygge και Roulsen 1948, 153, 160–61 (εικ. 164), 160–62 (μετόπες 2Α, 2Β και 3Α;), πιν. XIX, XXγ. Σε άλλη μετόπη (σ. 157, 1Ε) εικονίζεται περρωτή Σειρήνα (οι Σειρήνες στην αιτωλική μυθολογία είναι κόρες του ποταμού Αχελώου).

47 Dygge κ.ά. 1934, 363–65· Bol 1988, 36–7· Βικάτου και Σαράντη 2013, 22–31.

48 Tsangari 2007, 200.

49 Βλ. γενικά Σταυροπούλου-Γάτση 2008α, 398–404· 2009.

50 Λαζαρίδου κ.ά. 1975. Για τη χρονολόγηση βλ. και Παπακωνσταντίνου 1991, 23.

51 Sørensen 2004.

52 Μαστροκώστας 1963, 210–11· 1964, 295–300. Hauptmann 1971, 349 (εικ. 43), 359–61. Η Benton (1931–1932, 236) έχει σημειώσει πιθανά νεολιθικά ίχνη και στις Εχινάδες (ν. Προβάτι).

Εικ. 6. Άποψη του θαλάσσιου χώρου από τη θέση του σπηλαίου Αγ. Νικολάου στη νότια Βαράσοβα.

Για τις Εποχές του Χαλκού και του Σιδήρου άφθονα πλέον στοιχεία μας προσφέρονται από την περιοχή αμέσως βόρεια της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, η οποία αναδεικνύεται για πολλούς αιώνες σε σημαντικό επίκεντρο ζωής και πιθανότατα διοικητικό κέντρο.⁵³ Στη μυκηναϊκή περίοδο ειδικότερα, παρότι μακριά από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα, η ύπαρξη οικισμών με σημαντική ναυτική δύναμη μαρτυρείται από τον Όμηρο. Παράλληλα, η συγκέντρωση μνημειακών θολωτών τάφων της ΥΕ ΙΙ–ΙΙΙΓ εποχής στον Αγ. Ηλία και τη Σταμνά⁵⁴ τεκμηριώνει αναμφίβολα την ύπαρξη τοπικών ηγεμόνων και τις στενές σχέσεις με άλλα μέρη του μυκηναϊκού κόσμου. Μεταξύ άλλων οφείλονταν στην κομβική γεωγραφική θέση πάνω στο θαλάσσιο δρόμο προς τη Δύση.⁵⁵ Η περιοχή ανέπτυξε από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού εξωτερικές σχέσεις, συμμετέχοντας στα δίκτυα διακίνησης οψιανού και διατηρώντας σχέσεις με το Αιγαίο,⁵⁶ ενώ μεμονωμένα μυκηναϊκά ευρήματα από τον Αγ. Ηλία βεβαιώνουν έμμεσες επαφές με την Αίγυπτο και τον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου.⁵⁷

Στο υπόλοιπο της περιοχής, αν και τα νέα ευρήματα ολοένα πληθαίνουν, οι προϊστορικές ενδείξεις παραμένουν πιο αποσπασματικές, κυρίως μάλλον γιατί έχουν καταστραφεί ή καλυφθεί από μεταγενέστερα κατάλοιπα.⁵⁸ Αυτό δείχνουν νέα προϊστορικά ευρήματα στην περιοχή Πλευρώνας,⁵⁹ ενώ εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει ο πολύ πρόσφατος εντοπισμός μυκηναϊκής κεραμικής μεταξύ του παλαιού υλικού των ανασκαφών στο Λάφριο ιερό, που υποδηλώνει τουλάχιστον μυκηναϊκό οικισμό στο λόφο.⁶⁰ Κατά τα άλλα, η ύπαρξη οχυρωμένων

53 Σταυροπούλου-Γάτση 2018, 23–78.

54 Μαστροκώστας 1963, 203–17· Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998· 2006· Σταυροπούλου-Γάτση 2008γ, 376–77· Κολώνας 2013, 440–44· 2018.

55 Για τον εντοπισμό μυκηναϊκών οικιστικών καταλοίπων βορειότερα, στην περιοχή του Αγγελοκάστρου βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 2005γ, 474–75· 2006, 580· 2007β, 274–75.

56 Konstantinidi-Synridi 2016· Βικάτου 2017δ, 62–3.

57 Μαστροκώστας 1963, 204, 207 (πιν. 167, γ, δ και 173γ)· Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2006· Phillips 2016· Για την παρουσία ήλεκτρου βλ. επίσης Σουέρεφ 1997, 107–12.

58 Benton 1931–1932, 213–46· Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998· Σταυροπούλου-Γάτση και Σταμάτης 2010· Σταυροπούλου-Γάτση 2010β, 1052–55.

59 Βικάτου 2017δ, 63–5 (Πλευρώνα – Τρεις Εκκλησιές).

60 Barfoed 2019. Ο Σωτηριάδης (1908, 99–100) έχει αναφέρει λείψανα μυκηναϊκού πύργου στην ακρόπολη, που δεν έχουν μέχρι

ακροπόλεων (Αγ. Ηλίας, Παλαιά Πλευρώνα, Καλυδώνα) δεν έχει μέχρι σήμερα επιβεβαιωθεί ανασκαφικά, και γενικά η κυκλώπεια κατασκευή αριθμεί πολλά παραδείγματα στην Αιτωλοακαρνανία.⁶¹

Μεταξύ άλλων χαρακτηριστική είναι η συγκέντρωση προϊστορικών εγκαταστάσεων γύρω από τον Εύηνο ποταμό, όπως τεκμηριώνει και η εύρεση σπάνιου συνόλου όπλων και εργαλείων της ΥΕ ΙΙΒ–Γ στη δεξιά όχθη του.⁶² Εμφανίζει μία ενδιαφέρουσα αναλογία με άλλα παραδείγματα «θησαυρών» από τη βόρεια Ευρώπη σε περιοχές ποταμών και ελών, οι οποίοι ερμηνεύονται ως αποθέσεις τελετουργικές ή αναθηματικές.⁶³ Άλλα ευρήματα από την περιοχή του ποταμού προέρχονται από το Κρουνέρι,⁶⁴ όπως και από θέσεις εκτός της συγκεκριμένης γεωγραφικής ενότητας.⁶⁵ Ένας σπανιότερος χάλκινος πέλεκυς από την περιοχή Μεσολογγίου της Τελικής Νεολιθικής ή των αρχών της Εποχής του Χαλκού και πιθανής βαλκανικής προέλευσης, κατέληξε στην αγορά αρχαίων και αποτελεί μέρος της Συλλογής Finlay της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής,⁶⁶ ενώ αναφέρεται ακόμη η εύρεση ενός χάλκινου μονόστομου πέλεκυ στην Παραχελωίτιδα, στη δυτική πλευρά του λόφου Σκοπά.⁶⁷

Στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους η περιοχή συνεχίζει να ακμάζει, όπως αποδεικνύει νεκροταφείο εκατοντάδων τάφων στην περιοχή της Σταμνάς, όπου μεταξύ άλλων καταγράφεται πλέον και η ύπαρξη δύο τουλάχιστον τύμβων.⁶⁸ Αποδίδεται σε νέα εγκατάσταση, που χρονολογείται κυρίως στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική,⁶⁹ ενώ προβληματικές παραμένουν οι θέσεις των αντίστοιχων οικισμών και οι προηγούμενες χρονολογικές φάσεις.⁷⁰ Ταφικά σύνολα με πλούσια, αλλά και σπάνια κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν οι χάλκινοι ταφικοί λέβητες με κατάλοιπα καύσεων και υφασμάτων, προδίδουν μεταξύ άλλων κοινωνική ιεράρχηση των αντίστοιχων κοινοτήτων και παραπέμπουν σε σύνδεση με τον ομηρικό ηρωικό κόσμο.⁷¹ Άλλα κτιριακά και ταφικά κατάλοιπα και κεραμική των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων έχουν εντοπιστεί στην Παλαιά Πλευρώνα, Αλικύρνα, Καλυδώνα, στο Κρουνέρι και το σπήλαιο Μάστρου.⁷² Στον 8ο αι. π.Χ. πιθανώς ανάγονται τα πρώτα ίχνη λατρείας στο ιερό της Καλυδώνας,⁷³ περίοδος που αντιπροσωπεύεται πλέον και στην περιοχή της ακρόπολης.⁷⁴ Πρώιμες σχέσεις με την Κόρινθο βεβαιώνουν κορινθιακή κεραμική και τοπικές απομιμήσεις της στο Κρουνέρι και το σπήλαιο Μάστρου,⁷⁵ αλλά και έντονες επιδράσεις στον διάκοσμο των ναών της Καλυδώνας.

Από τα κλασικά χρόνια και εξής οι αρχαιότεροι οικισμοί εξελίχθηκαν σε ανεξάρτητες οχυρές πόλεις με οπτική ενδοεπικοινωνία,⁷⁶ εξαιρετική προσαρμογή στο φυσικό περιβάλλον και αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων του, προς άριστη θέαση και εποπτεία (Χάρτης 3). Ξεχωρίζουν η κυρίαρχη στο νότιο ρου και στο προσφορότερο

σήμερα επιβεβαιωθεί. Dyggve κ.ά. 1934, 296.

61 Πορτελάνος 1998, 1488–96. Αναφέρονται 49 παραδείγματα κυκλώπειας κατασκευής μόνο στην Αιτωλία. Βλ. και Παπαδοπουλος 2018, 421–22.

62 Μαστροκώστας 1965, 343, πιν. 410· Σπυρόπουλος 1972, 5· Σουέρεφ 1997, 112–21· Κλείτσας 2013, 60.

63 Blackwell 2018, 517, με σχετική βιβλιογραφία.

64 Benton 1931–1932, 238–39.

65 Μαστροκώστας 1967, 320 (Άνω Βασιλική)· Δαβάρας 1970· Σαράντη 2003· 2010 (Περιθώρι)· Στάικου 2018 (Αρτοτίβα).

66 Phelps κ.ά. 1979, 175–84.

67 Μαστροκώστας 1963, 213.

68 Βικάτου 2017ε, 67–9· Κολώνας 2018, 72–4.

69 Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2009· Σταυροπούλου-Γάτση 2010β, 1052–55· 2018, 240–41· Κολώνας 2013, 428–44· Βικάτου 2017ε, 66–9.

70 Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2009, 1308–12· Christakopoulou 2016· Κολώνας 2018· Βλ. σύνοψη της υπομνηματικής και της Πρωτογεωμετρικής εποχής της Αιτωλίας από τον S. Dietz (2016).

71 Kolonas κ.ά. 2017· Κολώνας 2018.

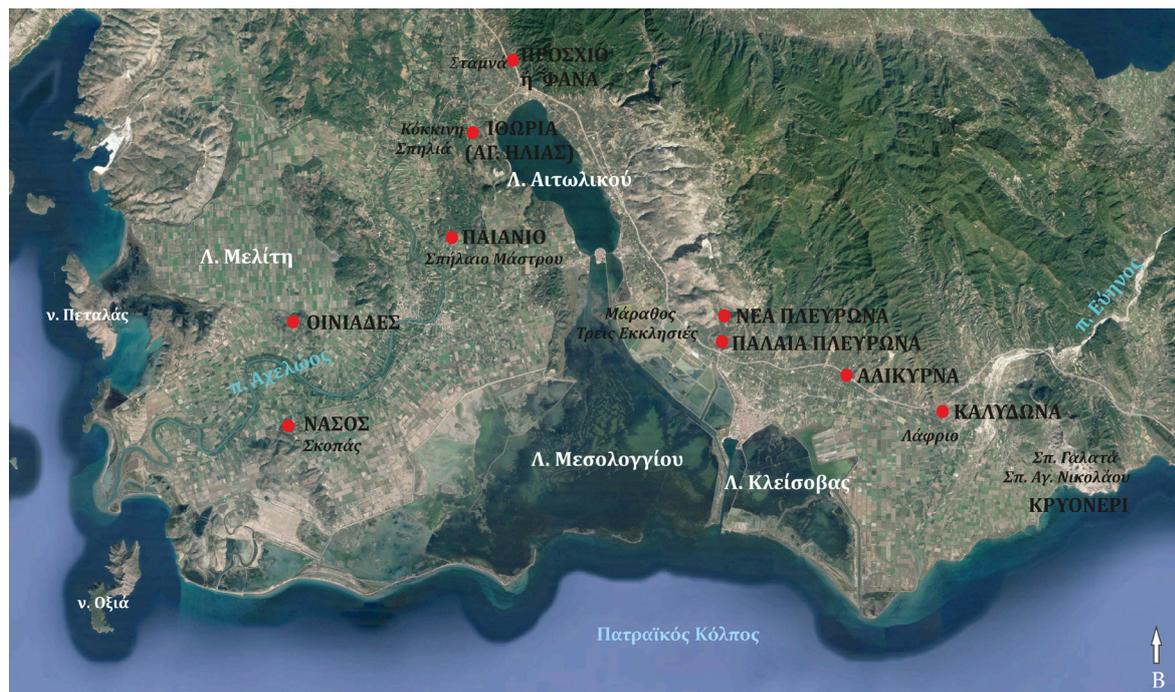
72 Benton 1931–1932, 239· Δεκουλάκου 1971, 326–27· 1972, 438–39· Σταυροπούλου-Γάτση 2005β, 473–74· 2010β, 1058–59. 2010γ, 1072· Stavroulou-Gatsi και Dietz 2011· Βικάτου 2017α, 33–5, 54· Nagel 2021.

73 Ρωμαίος 1926, 26, εικ. 1.

74 Vikatou και Handberg 2017, 203–5· 2018, 347–48.

75 Κατσαρού 2017· Nagel 2021.

76 Bommeljé 1987, 23–6· Freitag κ.ά. 2004, 379–80· Σταυροπούλου-Γάτση και Σταμάτης 2010· Paparastolou 2012.

Χάρτης 3. Δορυφορικός χάρτης της περιοχής, με τις σημαντικότερες πόλεις και αρχαιολογικές θέσεις (υπόβαθρο Google earth).

πέραςμα του Εύηνου Καλυδώνα, η επιβλητικότερη πόλη στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του Αράκυνθου (νέα) Πλευρώνα και η στρατηγικότερη στην Παραχελωίτιδα πόλη Οινιάδες. Μικρότεροι ή όχι ασφαλώς ταυτισμένοι οικισμοί είναι το Παιάνιο, το Πρόσχιο (ομηρική Πυλήνη), η Φάνα, η Ιθωρία (ομηρική Ώλενος) και η Νάσος, άλλοτε νησί, όπως μαρτυρεί το όνομά της.⁷⁷ Εκτεταμένα κατάλοιπα οικισμού και νεκροταφείου περί τα 4 χλμ. βορειοανατολικά του Μεσολογγίου αποδίδονται στην αρχαία κώμη (;) Αλικύρνα, ενώ κατ' άλλους στην ίδια περιοχή τοποθετείται ο Έλαος, «οχυρό χωριό» στην Καλυδωνία.

Στα ρωμαϊκά χρόνια οι περισσότερες πόλεις ερημώθηκαν με τη μετοίκηση των κατοίκων τους στη Νικόπολη, αν και ορισμένες από αυτές δεν εγκαταλείφθηκαν εντελώς, ενώ οι καλλιτεχνικοί τους θησαυροί αποσπάστηκαν από τους Ρωμαίους.⁷⁸ Ενδιαφέρον για την εξέλιξη της Παραχελωίτιδας αυτή την περίοδο έχει η ερμηνεία του Πausanias ότι η ερήμωση της χώρας αναχαίτισε την ηπειροποίηση άλλων Εχινάδων νησιών, συνδέοντας την ελάττωση των προσχώσεων του Αχελώου με τη μείωση της καλλιέργειας.⁷⁹ Πάντως, από το 2ο αι. μ.Χ. και εξής αναζωογονείται αισθητά η ύπαιθρος, όπου κάνουν την εμφάνισή τους διάσπαρτες εγκαταστάσεις.⁸⁰

Έντονες μεταβολές στην περιοχή των δύο δέλτα έχουν φέρει τα λιμάνια των σημαντικότερων πόλεων να βρίσκονται σήμερα σε βάθος ή απόσταση από τη ακτή, είτε με προέλαση της ξηράς σε βάρος της θάλασσας, χωρίς μεταβολή στάθμης, είτε με άνοδο της θαλάσσιας στάθμης.⁸¹ Έτσι, το λιμάνι της Πλευρώνας βρίσκεται πάνω από 2 χλμ. από την ακτή, με την οποία πιθανώς επικοινωνούσε με διώρυγα.⁸² Οι Οινιάδες, στο λόφο Τρίκαρδος, αρχικά νησί του αρχιπελάγους των Εχινάδων,⁸³ σήμερα μεσόγεια θέση σε απόσταση 9 χλμ. από

77 Για τις ακαρνανικές πόλεις αυτού του τμήματος βλ. γενικά Gehrke και Wirbelauer 2004· Lang 2013.

78 Πaus. 7.18.8–9.

79 Πaus. 8.24.11.

80 Βλ. γενικά Σταυροπούλου-Γάτση και Σαράντη 2013· Σταυροπούλου-Γάτση 2010γ, 1059–62· 2018, 245. Βικάτου 2017α, 34. Για την περίοδο μετά τους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. Παλιούρας 2009α.

81 Βλ. γενικά Παπαγεωργίου και Στείρος 1991, 236–41.

82 Άποψη όχι από όλους αποδεκτή. Βλ. γενικά Pritchett 1991, 36–7· Freitag 2005, 37–40 (με αναλυτική βιβλιογραφία)· Σταυροπούλου-Γάτση 2010γ, 1055–56· 2018, 242· Βικάτου 2017δ, 61–5.

83 Άλλα νησιά που ενσωματώθηκαν στην ξηρά είναι η Χουνοβίνα ή Κουνοβίνα, το Λεσίνι, ο Κουτσιλάρης, ο Σκοπάς, ο Ταξιάρχης και η Διώνη.

τη θάλασσα, είχαν δύο τουλάχιστον λιμάνια. Από αυτά έχουν διατηρηθεί οι σπάνιοι νεώσοικοι του βόρειου λιμανιού, που ανοιγόταν στη λιμνοθάλασσα και λειτουργούσε μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ.⁸⁴ Αντίθετα, τα λιμάνια της Ιθωρίας⁸⁵ και της Καλυδώνας βρίσκονται καταβυθισμένα στο νερό. Στο Κρουονέρι μάλιστα, όπου τοποθετείται το δεύτερο, εντοπίζονται ενδεχομένως και άλλα υποθαλάσσια κατάλοιπα αποτυπωμένα σε παλιούς ναυτικούς χάρτες του τέλους του 19ου αι.⁸⁶ καθώς η ανατολική ακτογραμμή του δέλτα διαβρώνεται και κατά τόπους υποχωρεί.⁸⁷

ΟΔΙΚΕΣ ΣΥΝΔΕΞΕΙΣ

Η εμπορική διακίνηση στο τμήμα αυτό, όπως φαίνεται στο χάρτη και επιβεβαιώνουν γεωμορφολογικές μελέτες, κατά μεγάλο μέρος γινόταν μέσω λιμναίων δρόμων. Τα αδιαπέραστα έλη και οι εκτενείς λιμνοθάλασσες παρείχαν συνθήκες προστασίας από θαλάσσια προσβολή, χωρίς ταυτόχρονα να εμποδίζουν τη γρήγορη πρόσβαση στη θάλασσα, ενώ οι ίδιοι παράγοντες ευθύνονται για τη χαρακτηριστική σύμπτωση αρχαίων και σύγχρονων οδικών αξόνων.

Οι χερσαίοι δρόμοι που συνέδεαν την περιοχή ιχνηλατούνται με αρκετή σαφήνεια από τις αναφορές των πηγών και τα ανασκαφικά στοιχεία. Πληροφορίες για την σύνδεση των πόλεων στον κάτω ρου του Αχελώου κατά μήκος της αριστερής όχθης του προσφέρει ο Πολύβιος με την περιγραφή της νικηφόρας πορείας του Φιλίππου Ε΄ κατά της Αιτωλίας (219 π.Χ.), που ξεκίνησε από τον Αμβρακικό κόλπο με πορεία προς Νότο. Αφού πέρασε τον Αχελώο, κινήθηκε διαδοχικά από τις πόλεις Ιθωρία, που κυριαρχούσε στο δρόμο, καταστρέφοντάς τη, και συνέχισε στο Παιάνιο, το οποίο ισοπέδωσε, παίρνοντας ακόμη και τα οικοδομικά υλικά των σπιτιών, τα οποία φόρτωσε σε σχεδίες και έστειλε στους Οινιάδες. Τέλος, συνέχισε στρατοπεδεύοντας στον Έλαο και λεηλάτησε την Καλυδωνία.⁸⁸ Παρότι άλλες αναφορές για την ανατολική πλευρά της λιμνοθάλασσας απουσιάζουν, οι αιτωλικές πόλεις εμφανώς αναπτύσσονται κατά μήκος κεντρικού οδικού άξονα με βορειοδυτική – νοτιοανατολική διεύθυνση, που διερχόταν παράλληλα με τους πρόποδες της οροσειράς του Αράκυνθου, όπου προσφερόταν σταθερό έδαφος.

Η δημόσια ρωμαϊκή αρτηρία (2ος–4ος αι. μ.Χ.) που διερχόταν από το τμήμα αυτό έχει περιγραφεί και απεικονιστεί από την Κ. Αξιώτη βάσει τριών μιλιαρίων από την ευρύτερη περιοχή που βρέθηκαν μεταξύ 1970–1980 και των ως τότε γνωστών υστερορωμαϊκών και πα-λαιοχριστιανικών λειψάνων,⁸⁹ ενώ η πορεία της επιβεβαιώθηκε από την νεότερη εύρεση ενός ακόμη μιλιαρίου της ίδιας οδού στις Θέρμες Αγ. Ιωάννη Μεσολογγίου.⁹⁰ Ναόσχημο ρωμαϊκό ταφικό μνημείο στο Μάραθο Αιτωλικού, βορειοδυτικά της Πλευρώνας, σηματοδοτεί ως νεότερη ένδειξη τη δυτικότερη πορεία της.⁹¹ Πρόκειται για υφιστάμενο ρωμαϊκό δρόμο που αναβαθμίστηκε επί Τραϊανού αποκτώντας μεγαλύτερη κίνηση και στρατηγική σημασία. Είχε ως νότια αφετηρία το Κρουονέρι και μέσω της περιοχής της Σταμνάς και της λεκάνης των λιμνών Οζερού και Αμβρακίας κατέληγε στον Αμβρακικό κόλπο και το Άκτιο.

84 Βλ. κυρίως Vött κ.ά. 2004, 43–53· Brückner κ.ά. 2005, 101–4· Vött 2007, με ευρύτερη βιβλιογραφία. Η δημιουργία λιμνοθάλασσας βόρεια και ανατολικά του άλλοτε νησιού λόφου του Τρίκαρδου ανάγεται στην 5η χιλιετία, ενώ μέχρι τον 5ο αι. π.Χ. είχε περιοριστεί μόνο βόρεια. Βλ. και Murray 1982, 18–28. Για τους νεώσοικους βλ. γενικά Κολώνας και Σταμάτης 2016, 156–58, με ευρύτερη βιβλιογραφία.

85 Μαστροκώστας 1963, 211.

86 Ο Woodhouse (1897, 103–6) σημειώνει ότι το λιμάνι αυτό, γνωστό από το Θουκυδίδη τον 5ο αι. π.Χ., πιθανώς είχε προσχωθεί ήδη από το 2ο αι. μ.Χ., αφού δεν αναφέρεται από τους γεωγράφους της εποχής.

87 Καρύμπαλης 1996, 176.

88 Πολύβ. 4, 65, 6.

89 Αξιώτη 1980. Βλ. και Κωνσταντίος 1984, 133, 140–42.

90 Πετρόπουλος 2004, 418–19· Πετρόπουλος 2007, 198–202.

91 Σταυροπούλου-Γάτση 2005α, 473.

Ο ρωμαϊκός δρόμος ακολούθησε τα ίχνη παλαιότερης οδού ή οδών που συνέδεαν τους οικισμούς αυτού του τμήματος. Επρόκειτο αρχικά για φυσικές διόδους, απλές ατραπούς (οδοί πεπατημένοι), χωρίς ειδικά διαμορφωμένο κατάστρωμα, που εξυπηρετούσαν κυρίως την τοπική κυκλοφορία, και στην πορεία των αιώνων, με τη δημιουργία αρμάτων –όπου το ανάγλυφο επέτρεπε– διαπλατύνθηκαν.⁹² Ο δρόμος πιθανότατα ακολουθούσε τις φυσικές εξάρσεις και κοιλάδες και τις γενικά ήπιες κλίσεις, καταλήγοντας στο νοτιοανατολικό του άκρο, διαμέσου της Καλυδώνας, στο δύσκολο πέρασμα του ποταμού Εύηνου.⁹³ Στα βορειοδυτικά ο κύριος δρόμος μέσω της Σταμνάς θα έφτανε έως τον Αχελώ, δυτικό όριο της Αιτωλίας.⁹⁴

Η πορεία του κλασικού – ελληνιστικού δρόμου αυτού του τμήματος διαγράφεται πλέον με μεγαλύτερη σαφήνεια μεταξύ Αλίκυρνας και Πλευρώνας, σε απόσταση περίπου 2 έως 7,5 χιλιομέτρων βόρεια της σημερινής ακτογραμμής. Σχετίζεται με την οργάνωση των πόλεων αυτών των χρόνων και των νεκροταφείων τους και κατ' επέκταση με τη σταδιακή ανάπτυξη του αιτωλικού κράτους, τη δημιουργία εμπορικών σχέσεων σε καιρούς ειρήνης και την εξυπηρέτηση των αναγκών πολεμικών επιχειρήσεων.⁹⁵ Την πορεία του υποδηλώνει η διάταξη μεγάλου αρχαίου νεκροταφείου στα Ρηγαίικα Μεσολογγίου (Αλίκυρνα),⁹⁶ ενώ στον ίδιο άξονα έχουν εντοπιστεί αγροικίες⁹⁷ και ένας τουλάχιστον ορθογώνιος πύργος-οδοφυλάκιο.⁹⁸ Στην περιοχή της Παλαιάς Πλευρώνας ένδειξη αποτελεί μία μαρμαρίνη ανάγλυφη ταφική στήλη κλασικών χρόνων που βρέθηκε στη νότια πλαγιά του λόφου Γυφτόκαστρο, ενώ δυτικότερα θεωρείται γενικά ότι το ίχνος του δρόμου ταυτίζεται με την λιθόστρωτη «Τουρκόστρατα», που διατηρείται στις «Τρεις Εκκλησιές».⁹⁹ Άλλες ενδείξεις αμέσως δυτικότερα αποτελούν το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο «Μνήματα» και η πιθανή θέση ενός ακόμη πύργου πλησίον.

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ Η ΖΩΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Τα φυσικά χαρακτηριστικά ενός τόσο ευμετάβλητου υδροτοπικού περιβάλλοντος δεν είναι εύκολο να καθοριστούν στην αρχαιότητα, καθώς μεταξύ άλλων οι οικισμοί πιθανώς συχνά πλημμύριζαν και εγκαταλείπονταν και οι διαδοχικές ανθρώπινες γενιές διαβίωναν σε διαφορετικά τοπία. Παράλληλα, βρίσκονταν σε συνεχή μάχη με τις φυσικές προσχώσεις, προκειμένου να προστατεύουν τις εγκαταστάσεις τους και να διατηρούν την πρόσβαση στη θάλασσα, χαρακτηριστικό που έχει αποτυπωθεί συμβολικά στη μυθολογία της περιοχής.

Εκτός από την αδιάκοπη ποτάμια δραστηριότητα, που πιθανότατα έχει απαλείψει πολλά ίχνη ανθρώπινης παρουσίας, ο χώρος έχει στα νεότερα χρόνια δεχθεί σοβαρές ανθρωπογενείς παρεμβάσεις (επιχωματώσεις, αποξηράνσεις, εγχειοβελτιωτικά έργα, κατασκευή λιμανιού και δρόμων κ.ά.), που τον έχουν σταδιακά μεταβάλλει δραστικά, εξαφανίζοντας παλαιότερα κατάλοιπα.¹⁰⁰ Έτσι, παρά τη βεβαιωμένη πρώιμη κατοίκηση, σήμερα είναι πρακτικά αδύνατο να διαπιστωθεί αν στην περιοχή του Μεσολογγίου, νεότερου οικισμού μόλις 400 περίπου χρόνων, υπήρχαν στην προϊστορία λιμναίες αχυρόπλεκτες και πασσαλόπηκτες καλύβες, παρόμοιες με τις τοπικές παραδοσιακές πελάδες¹⁰¹ (Εικ. 7, 8). Φαίνεται πάντως εξαιρετικά πιθανό, αφού το

92 Βλ. γενικά Δεσποτόπουλος 1940, 12–21· Pritchett 1980, 143–96.

93 Dyggve κ.ά. 1934, 308–9· Philippson και Kirsten 1958, 355–56· Soustal και Koder 1981, 93–4· Νεραντζής 2001, 41–3. Βλ. σχετικά Σταυροπούλου-Γάτση 2018, 245 για την αποκάλυψη αρχαίου δρόμου στο ανατολικό τμήμα της πόλης.

94 Βλ. και Woodhouse 1897, 16.

95 Βλ. σχετικά και Στεργιόπουλος 1938, 143.

96 Παρακολουθείται συνολικά σε μήκος 350–700 μ. χωρίς να είναι βεβαιωμένο το πλάτος του. Αλεξοπούλου 1989, 139· Σταυροπούλου-Γάτση 2010γ, 1057–58· 2018, 243–44· Βικάτου 2017β, 39–45.

97 Σταυροπούλου-Γάτση 2010α· 2018, 244· Βικάτου 2017β, 39–47.

98 Σταυροπούλου-Γάτση 1997, 307.

99 Μαστροκόστας 1968, 277· Αξιώτη 1980, 194· Pritchett 1991, 39, πιν. 53· Βικάτου 2017δ, 62.

100 Βλ. γενικά Κοκοσούλας 1990, 13–20· Καρύμπαλης 1996, 188–95.

101 Οι παραδοσιακές πελάδες της περιοχής ήταν πασσαλόπηκτες ψαροκαλύβες των ιβαράδων, κατασκευασμένες από ξύλο, κα-

Εικ. 7. Ψηφιακό αντίγραφο καρτ-ποστάλ (πηγή: ψηφιακό αρχείο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ), κωδικός CPSTE 1.040 <http://www.elia.org.gr/digitized-collections/card-postal/>).

υδροχαρές περιβάλλον προσέφερε τα απαιτούμενα δομικά υλικά (κλαδιά, καλάμια, λάσπη, άχυρο, φύκια), και ο συγκεκριμένος τύπος κατοικίας, σε χρήση από τους προϊστορικούς χρόνους, ενδείκνυται για θεμελίωση σε υγρό έδαφος και προστασία από τις μεταβολές της υδάτινης στάθμης.¹⁰²

Πληροφορίες για το φυσικό περιβάλλον και την επίδρασή του στην ανθρώπινη επιβίωση και οικονομία αντλούμε από τη μυθολογία, τις αρχαίες πηγές και τα ανασκαφικά ευρήματα. Οι πρωιμότεροι οικισμοί συνάγεται από τον Κατάλογο των Πλοίων ότι ήταν ναυτικοί και διέθεταν στόλους, ναυπηγημένους πιθανώς με ξυλεία από τα πλούσια δάση,¹⁰³ ενώ η στενή σχέση με τη θάλασσα πιθανώς αποτυπώνεται και στο Καλυδώνιο ιερό, όπου μεταξύ των αφιερωμάτων αναφέρονται ομοιώματα από χάλκινες άγκυρες.¹⁰⁴ Μυθολογικές αναφορές στην καλλιέργεια του αμπελιού και την επιπόηση του κρασιού, που συνδέονται κυρίως με την Καλυδώνα και τους Οινιάδες,¹⁰⁵ αντανακλούν την ευφορία της γης και υποδηλώνουν την κυρίαρχη ίσως καλλιέργεια, ενώ με την ελιά μπορεί να συνδέεται το όνομα της πόλης Έλαος.¹⁰⁶ Άλλες πτυχές της αρχαίας οικονομίας αναδεικνύουν αρχαία λατομεία λίθου,¹⁰⁷ κεραμικοί κλίβανοι και πολυάριθμες μήτρες,¹⁰⁸ που προδίδουν αποθέματα πηλού και ύπαρξη κοροπλαστικών και άλλων κεραμικών εργαστηρίων.

λάμια και χόρτο. Χρησιμοποιούνταν ως χώροι διαμονής και εργαστήρια μεταποίησης ψαριών και άλλων αλιευμάτων ή τσαρδάκια. Ο Στασινόπουλος (1925, 270–71) θεωρεί ότι αρχικά λέγονταν παλάδες (επί πάλων). Από το 1970 περίπου έχουν αντικατασταθεί από μεγαλύτερες και εκσυγχρονισμένες εκδοχές τους, που εκτός άλλων χρησιμοποιούνταν ως μόνιμες ή παραθεριστικές κατοικίες αστικών οικογενειών. Κοκοσούλας 1990, 33· Μπάδα 2004, 85–7.

102 Για παραδείγματα λιμναίων πασσαλόπηκτων οικισμών από τον ελληνικό χώρο, εκτός από το Δισπηλιό Καστοριάς, από την περιοχή της Μακεδονίας – Λεκάνης Αμύνταιου βλ. ενδεικτικά Chrysostomou κ.ά. 2015, με ευρύτερη βιβλιογραφία.

103 Για τα δάση της περιοχής μέχρι και το 19ο αι. βλ. Νεραντζής 2001, 28. Για τη διακίνηση ξυλείας μέσω του Εύηνου στα νεότερα χρόνια βλ. Bazin 1864, 285.

104 Dyggve και Poulsen 1948, 345.

105 Για την επιπόηση του κρασιού βλ. Κακριδής 1986, τ. 2, 202, 208 και τ. Γ', 153. Για την ευφορία της γης των Οινιαδών και τα φημισμένα κρασιά τους βλ. Πανσ. 4.25.1. Πλίν. Nat. Hist. XIV. 76. Powell 1904, 138, σημ. 6.

106 Στεργιόπουλος 1938, 66–7, 134· Αλεξανδροπούλου 2000, 39. Για τις καλλιέργειες της περιοχής στα νεότερα χρόνια βλ. και Woodhouse 1897, 12–3.

107 Σταυροπούλου-Γάτση 2007α, 674· 2018, 239· Κολώνας και Σταμάτης 2016, 40–1· Βικάτου 2017β, 44–5.

108 Ζαφειροπούλου 1973–1974, 536–37· Αλεξοπούλου 2001–2004, 86· Σταυροπούλου-Γάτση 2005, 474–75· 2006, 580· 2007β, 274· 2008γ, 377· 2010β, 1056, 1062· 2018, 239, 245· Ljung 2011· Βικάτου 2017γ, 50–2.

Εικ. 8. Σύγχρονες πελάδες στη λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου.

Έμμεσες ενδείξεις και αναφορές στην αρχαία πανίδα, την κτηνοτροφία και την ιπποτροφία¹⁰⁹ σκιαγραφούν αδρά την εικόνα του οικοσυστήματος, στο βαθμό που είναι εφικτό χωρίς εξειδικευμένες μελέτες. Ανάμεσα στα οικόσιτα ζώα, ένας σκύλος, έχοντας προφανώς αποκτήσει στενότερη σχέση με τον άνθρωπο, ενταφιάστηκε σε νεκροταφείο της Καλυδώνας.¹¹⁰ Παράλληλα, ως εκτεταμένος λιμνοθαλάσσιος ή λιμναίος χώρος, η περιοχή θα αποτελούσε και στην αρχαιότητα σημαντικό υδροβιότοπο, με πλούσια ιχθυοπανίδα και ορνιθοπανίδα και πηγή ζωής και διατροφής, όπως σήμερα.¹¹¹ Το ρόλο του ψαρέματος στην καθημερινή ζωή μαρτυρούν μολύβδινα βαρίδια και σύννεργα όπως αγκίστρια και βελόνες για το πλέξιμο διχτύων από οικισμούς και τάφους πρωτογεωμετρικών – ελληνιστικών χρόνων, που δείχνουν ότι τα εργαλεία και οι πρακτικές δεν έχουν αλλάξει ιδιαίτερα μέχρι σήμερα.¹¹² Ακόμη, η παρουσία όστρεων στο «κτίριο με το περιστύλιο» και την ακρόπολη της Καλυδώνας, ως αναθημάτων στο Σπήλαιο Μάστρου, αλλά και ως κτέρισμα τάφων στη Σταμνά, υπενθυμίζει τη στενή σχέση με το υδάτινο περιβάλλον ή τη θέση τους στη διατροφή, ακόμη και όταν είχαν χρήση συμβολική, προστατευτική ή αποτροπαϊκή.¹¹³

Από το Στράβωνα γνωρίζουμε άλλωστε την απόδοση στην ρωμαϊκή αποικία της Πάτρας της εκμετάλλευσης της λιμνοθάλασσας της Καλυδώνας (Κλείσοβας), την οποία χαρακτηρίζει *εύοψο*, δηλαδή πλούσια σε ψάρια,¹¹⁴

109 Στρ. 8. 8.1.

110 Βικάτου 2017α, 34, 38 (εικ. 8). Για τις ταφές σκύλων και τη θέση του σκύλου βλ. Lonsdale 1979, 149–52· Day 1984· Luce 2015.

111 Βλ. Στασινόπουλος 1925, 257–61· Βασιλάκης 1999, 24–6· Αδαμαντοπούλου και Δενδρινός 2008, 161–65· Μπάδα 2004, 27–32· Περγαντής 2009· Ρούσση 2009.

112 Βλ. Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2009, 1304· Σταυροπούλου-Γάτση 2008β, 657· Βικάτου 2017γ, 54–5· Theodoropoulou 2011. Για τις μεθόδους αλιείας με κοφίνια και παγίδες απευθείας μέσω των πασσαλόπηκτων κατοικιών βλ. Ηροδ. V, 16, 18, καθώς και Μουτσόπουλος 1998, 5–7.

113 Petersen 2011, 619–26· Katsarou και Darlas 2016–2017, 98–9· Κατσαρού 2017· Nagel 2021.

114 Στρ. 10.2.21.

ενώ στην ποιότητα των ψαριών της αναφέρεται και ο Αθήναιος, με πληροφορίες από τον ποιητή Αρχέστρατο.¹¹⁵ Η εκμετάλλευση των άφθονων αλι-ευμάτων από τους Ρωμαίους πιθανότατα θα περιελάμβανε την παρασκευή παστών ψαριών και ίσως την ύπαρξη σχετικών εγκαταστάσεων επεξεργασίας και διατήρησης ψαριών, αν και μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη.¹¹⁶ Τέλος, αν δεχθούμε ως φυσικό δεδομένο ότι ως εκτεταμένος υγρότοπος θα υπήρχε αφθονία αλατιού και στην αρχαιότητα,¹¹⁷ αυτό θα χρησίμευε στη συντήρηση και άλλων τροφίμων, όπως κρέατος, τυριών και λαχανικών ή και θα αποτελούσε αντικείμενο εμπράγματων ανταλλαγών. Η χρήση του αλατιού, άλλωστε, όχι μόνο ως καρυκεύματος και συντηρητικού, αλλά και για πολλές άλλες δουλειές, ήταν γνωστή από την προϊστορία και είχε μεγάλη εμπορική αξία ως αγαθό, με την εκμετάλλευσή του να συνιστά μία από τις πιο προσοδοφόρες δραστηριότητες του αρχαίου κόσμου.¹¹⁸

Στην προσπάθεια ανασύνθεσης του αρχαίου φυσικού περιβάλλοντος συμβάλλει η λατρεία της κυρίαρχης θεότητας Αρτέμιδος, το ιερό της οποίας δεσπόζει στην Καλυδώνα ως το αρχαιότερο και μεγαλύτερο της περιοχής. Η θεά πιθανότατα λατρευόταν ακόμη στην Αλικύρνα¹¹⁹ και στο σπήλαιο Μάστρου στην Παραχελωίτιδα, που μπορεί να αποτελούσε κοινό τόπο λατρείας των κοντινών κοινοτήτων.¹²⁰ Η λατρεία της ως Λαφρίας φαίνεται ότι είχε γενικότερο προφυλακτικό χαρακτήρα, αν και στην αιτωλική νομισματοκοπία παριστάνεται ως κυνηγός.¹²¹ Συνδέεται στενά με την παρθένα Αταλάντη, μορφή των μυθολογικών κύκλων της πόλης, η οποία υποτίθεται ότι είχε ανατραφεί στα δάση από μία αρκούδα και πιθανώς ταυτίζεται με την ίδια τη θεά.¹²²

Εκτός από τις ιδιότητες της Άρτεμης ως προστάτιδας των ζώων και της άγριας φύσης, χαρακτηριστικά είναι τα ευρήματα του Λαφρίου, υλικό αδημοσίευτο μέχρι σήμερα.¹²³ Η αποσπασματικότητα του πήλινου διακόσμου των αρχαϊκών ναών του πιθανώς μας έχει στερήσει άλλες φυσιοκρατικές απεικονίσεις, όπως ένα γαϊδουράκι ή μουλάρι, που διακρίνεται σε μία από τις μετόπες της δεύτερης φάσης του ναού του Απόλλωνα (περί τα 550 ή 530 π.Χ.), και ίσως απεικονίζει κάποια ιεροπραξία ή μαγική πράξη εξημέρωσης.¹²⁴ Τα κινητά ευρήματα περιελάμβαναν πολλά πήλινα ειδώλια κορών με τόξο και ελαφάκια ή λιοντάρια, ομοιώματα καρπών, πήλινα ειδώλια ήμερων ζώων, αλλά και πολυάριθμα ειδώλια λιονταριών και ελαφιών.¹²⁵ Στα μετάλλινα ευρήματα του τέλους 7ου αι. – τέλους 6ου αι. π.Χ., αντιπροσωπεύονται επίσης πτηνά όπως ο κύκνος, οικόσιτα και άγρια ζώα, όπως το ελάφι ή ζαρκάδι, η αλεπού και ένα λιοντάρι ή μαϊμού κατά τον Κ. Ρωμαίο.¹²⁶ Παρότι τα αναθήματα δεν συνδέονται πάντα απόλυτα με την ίδια τη λατρεία, όσο με τις προτιμήσεις του αναθέτη, οι τύποι ειδωλίων του ιερού συνδέονται στενότερα με την Άρτεμη. Κέρατα ελαφιών, χαυλιόδοντες κάπρων και οστά αλόγων αναφέρονται χωρίς άλλα στοιχεία, που θα φώτιζαν τις όψεις της λατρείας,¹²⁷ και παραμένει αβέβαιο αν πρόκειται

115 Δειπνοσοφισταί, 7.86: «*λάμβανε δ' ἐκ Γαίωνος ὅταν Μίλητον ἴκηαι, κεστρέα τὸν κέφαλον καὶ τὸν θεόπαιδα λάβρακα. εἰσὶ γάρ ἐνθάδ' ἄριστοι: ὁ γὰρ τόπος ἐστὶ τοιοῦτος. πότεροι δ' ἕτεροι πολλοὶ Καλυδῶνι τε κλεινῇ Ἀμβρακίᾳ*». Βλ. γενικότερα και Wilkins 2005.

116 Βλ. ενδεικτικά Curtis 2005 · Trakadas 2005 · Marzano 2018.

117 Είναι γνωστή η σχέση παράκτιων υγρότοπων – αλυκών, σημαντικών για τη διατήρηση της άγριας ζωής. Αποτελούν καταφύγια υδροβίας ορνιθοπανίδας, η οποία μάλιστα αυξάνεται σε συνάρτηση με την αλοπηγική διαδικασία.

118 Για τις χρήσεις του αλατιού βλ. ενδεικτικά Koraka και Chaniotakis 2003, 63–4.

119 Βικάτου 2017, 56–9.

120 Katsarou και Darlas 2016–2017 · Κατσαρού 2017 · Nagel 2021.

121 Tsangari 2007, 199. Στον ίδιο εικονογραφικό τύπο ανήκει ρωμαϊκό αγαλμάτιο από το Πεντάλοφο Μεσολογγίου, αντίγραφο του 2ου αι. μ.Χ. έργου του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. Παπασπυρίδη-Καρούζου 1953–1954 · Καλτσάς 2001, 250, αρ. 519.

122 Παπαχατζής 1971, 151. Η Αταλάντη φέρεται να συμμετείχε εκτός από το κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου και στην Αργοναυτική εκστρατεία.

123 Dygge και Poulsen 1948, 335–54 · Dygge κ.ά. 1934, 292–93. Η επικείμενη ξεχωριστή δημοσίευση των αναθημάτων από τις ανασκαφές των ετών 1926–1935 ουδέποτε έγινε, σήμερα όμως βρίσκεται σε εξέλιξη η μελέτη και δημοσίευσή τους, με ενδιαφέροντα προκαταρκτικά συμπεράσματα. Βλ. σχετικά Barfoed 2017, 134–37 · 2019. Χάλκινα ειδώλια από το ιερό εκτίθενται στη Συλλογή Χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

124 Dygge και Poulsen 1948, 157–58, εικ. 213, πιν. XVIII, XXb, (μετόπη 1H) · Antonetti 1990, 250.

125 Dygge και Poulsen 1948, 343 και εξής. Βλ. και Bevan 1985.

126 Dygge και Poulsen 1948, 335–54. Ορισμένα από αυτά ήταν προσαρτήματα σκευών. Προσκυνητοπούλου 2009, 22.

127 Για κατάλοιπα κάπρων σε ιερά, κυρίως της Αρτέμιδος, και ειδικότερα για την Καλυδώνα βλ. Bevan 1985, 76–7. όπου σημειώνεται ότι ήταν πολυπληθέστερα από ό,τι αλλού. Για τα οστά αλόγων βλ. και Bevan 1985, 200.

για κατάλοιπα θυσιών, τελετουργικών γευμάτων ή τρόπαια κυνηγιού ως αναθήματα.¹²⁸ Το σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον, καθώς οι λεπτομέρειες της λατρείας της Καλυδώνας παραμένουν άγνωστες, εν πολλοίς συγχέονται με την περιγραφή της γιορτής των Λαφρίων από τον Πausανία στη ρωμαϊκή Πάτρα, και οι αναφορές σε τέλεση ολόκαυστων θυσιών δεν είναι μέχρι σήμερα τεκμηριωμένες.¹²⁹

Η παρουσία λιονταριών στην Καλυδώνα, αν και εξυπηρετεί κυρίως διακοσμητικές συμβάσεις,¹³⁰ θα μπορούσε να συνδεθεί με το χαρακτήρα της λατρείας, αλλά και με μία αγριότερη ελληνική φύση, με ζώα που εξαφανίστηκαν ή μειώθηκαν δραματικά εξαιτίας κλιματικών αλλαγών, κυνηγιού και αποψίλωσης των δασών.¹³¹ Μακρινή ανάμνηση της φύσης αυτής διατηρεί μέχρι σήμερα ο Αράκυνθος (σημ. Ζυγός), όρος με πλούσια δάση βελανιδιών, καστανιών και υπεραιωνόβιων δέντρων και καταφύγιο θηραμάτων, όπως ζαρκαδιών και αγριόχοιρων,¹³² ενώ στο όρος Βαράσοβα σε εποχική προϊστορική θέση εντοπίστηκαν οστεολογικά κατάλοιπα ελαφιών, ζαρκαδιών, αγριόγατων και μεγάλων αγριόχοιρων.¹³³ Οι λεοντοκεφαλές χαρακτηρίζουν το διάκοσμο των ναών του Λαφρίου, τη δεύτερη κυρίως φάση του ναού του Απόλλωνος (550–530 π.Χ.) και τον πώρινο ναό της Άρτεμης, του 4ου αι. π.Χ. με τη μαρμάρινη στέγη, ενώ τμήμα λιονταριού αναγνωρίζεται στη γραπτή μετόπη 1 Ι.¹³⁴ Ακέραιο μαρμάρινο λιοντάρι, ως ιερό ζώο της Κυβέλης αυτή τη φορά, κυρίας επίσης των άγριων ζώων, βρέθηκε μαζί με κομμάτια αγάλματος της θεάς στο αστικό «κτίριο με το περιστύλιο» (2ος αι. π.Χ.).¹³⁵

Μέσα σε ένα άγριο φυσικό πλαίσιο, το κυνήγι ζώων στην αρχαιότητα αποκτούσε συχνά μυθικές διαστάσεις, προσδίδοντας ξεχωριστό κύρος στους ήρωές του,¹³⁶ όπως το ομηρικό κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου,¹³⁷ που απέκτησε υπερτοπικό και διαχρονικό χαρακτήρα, ταξιδεύοντας τη φήμη της πόλης στο χώρο και το χρόνο. Πρόκειται για θέμα αγαπητό σε διάφορες μορφές ελληνικής, ετρουσκικής και ρωμαϊκής τέχνης, στην αγγειογραφία,¹³⁸ τη γλυπτική,¹³⁹ αλλά και την αιτωλική νομισματοκοπία, ενώ έχει εμπνεύσει ακόμη και τη νεότερη, αναγεννησιακή καλλιτεχνική δημιουργία.¹⁴⁰ Η παράσταση του κυνηγιού κοσμούσε ανάγλυφες μετόπες του θησαυρού των Σικυωνίων στους Δελφούς (560 π.Χ.) και το ανατολικό αέτωμα του ναού της Αλέας Αθηνάς στη Τεγέα (4ος αι. π.Χ.), πατρίδας της ηρωίδας Αταλάντης, ενώ στον αρχαϊκό ναό της ίδιας θεάς (ύστερος 7ος αι. π.Χ.) υποτίθεται ότι είχε αφιερωθεί το δέρας και τα δόντια του ζώου, από όπου μεταφέρθηκαν από τους Ρωμαίους στη Ρώμη.¹⁴¹ Ενδιαφέρον έχει ότι το θέμα πιθανότατα συναντάται ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους

128 Ekroth 2014, 340.

129 Antonetti 1990, 253–60· Pirenne-Delforge 2006.

130 Richter 1930, 3–9.

131 Η παρουσία λιονταριών στην αρχαία Ελλάδα βεβαιώνεται από αρχαία κείμενα, απολιθώματα και οστά, αλλά και μαρτυρίες, όπως αυτές του Ηρόδοτου (Ζ, 126), του Αριστοτέλη («Των περί τα Ζώα Ιστοριών», 579 b 7, 606 b 15) και του Πausανία (6.5.4–5) για διαβίωσή τους στην περιοχή μεταξύ των ποταμών Αχελώου και Νέστου. Υπήρχαν μάλλον στη Βαλκανική χερσόνησο κατά τη μυκηναϊκή περίοδο και σε μέρος της κλασικής αρχαιότητας. Αποκτούν σημαντικό ρόλο από την Εποχή του Χαλκού και εξής στη μυθολογία, τη λογοτεχνία και την τέχνη, στην οποία και αποδίδονται φυσιοκρατικά, ενώ η επανεμφάνιση απεικονισμών τους από τους αρχαϊκούς χρόνους οφείλεται σε επίδραση της ανατολικής τέχνης. Για το λιοντάρι στην αρχαιότητα βλ. Bliquez 1975· Lonsdale 1979, 146–47· Voultziadou και Tatolas 2005, 1880–81· Hurwit 2006, 121–36· Kitchell 2014, 108–111· Sidirooulos κ.ά. 2016, 127–46. Για κατάλοιπα λιονταριού από γεωμετρικό – αρχαϊκό στρώμα στο Καλαπόδι, βλ. Ekroth 2014, 340.

132 Αλεξανδροπούλου 1993, 17· Περγαντής 2009, 30.

133 Baansgaard Jensen 2006.

134 Dyggve κ.ά. 1934, 158, 292.

135 Dietz 2011, 137–42.

136 Lonsdale 1979, 146–59 (ιδίως 155). Barringer 2001, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

137 Ιλ. Ι, 529–599. Πaus. 10.31.4. Bevan 1985, 73–5· Κακριδής 1986, τ. 3, 152–61· Barringer 2001, 147–61· Βικάτου και Σαράντη 2013, 9–10.

138 Βλ. Woodford και Krauskopf 1992· Boardman 1980, 269, εικ. 46, 116. Για την απεικόνιση του θέματος στη μνημειακή ζωγραφική βλ. και Kleiner 1972.

139 Για σαρκοφάγους αττικού τύπου του 2ου–3ου αι. μ.Χ βλ. πιο πρόσφατα Παπαγιάννη 2014, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Στεφανίδου-Πιβέριου και Παπαγιάννη 2015, 241–46 (αρ. 216).

140 Βλ. για παράδειγμα έργα του Φλαμανδού ζωγράφου του 17ου αι. P.P. Rubens.

141 Πaus. 8.45.6–7 και 8.46.1–2. Ο γλυπτός διάκοσμος είχε πιθανώς φιλοτεχνηθεί από τον γλύπτη Σκόπα και αρχιτέκτονα του ναού. Βλ. πιο πρόσφατα Μοστράτος 2013, 332–83 και Mostros 2013, με παραπομπές στην παλαιότερη βιβλιογραφία. Το θέμα

Εικ. 9. Χαρακτηριστικό τοπίο της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου.

σε αέτωμα του αρχαϊκού περίπτερου ναού στον Προφήτη Ηλία Μαμουσιάς Αχαΐας (αρχ. Κερύνεια), σε ύψωμα που επιβλέπει τον Κορινθιακό.¹⁴² Ο πρωταγωνιστής της θήρας Μελέαγρος είχε σημαντική θέση στο γλυπτό διάκοσμο του Ηρώου της Καλυδώνας,¹⁴³ ενώ έχει αποτελέσει θέμα χαμένων τραγωδιών του Ευριπίδη και του Σοφοκλή,¹⁴⁴ και προσφιλή μορφή στη γλυπτική, με έργα που ακολουθούν ως πρότυπο έργο του Σκόπα.¹⁴⁵

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από όλα τα παραπάνω σκιαγραφείται ένα τοπίο γοητευτικό (Εικ. 9) και ανά ιστορικές περιόδους αρκετά διαφορετικό, σφραγισμένο από τη συνεχή δραστηριότητα του ανθρώπου, της φύσης και την ιστορική μνήμη. Κυρίαρχο είναι σε όλες τις εποχές το υγρό στοιχείο, μέσα από το οποίο εξασφαλιζόταν τροφή, προστασία, αλλά και επικοινωνία. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η ερμηνεία των αρχαιολογικών καταλοίπων δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητη από την εξέλιξη του γεωγραφικού χώρου, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις γεωμορφολογικές μεταβολές και να συνδράμεται από γεωαρχαιολογικές, παλυνολογικές και άλλες διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Παράλληλα, η τεράστια οικολογική σημασία της περιοχής καθιστά αναγκαία την ορθολογική ανάπτυξη και προστασία της σύμφωνα με την αρχή της αειφορίας και την προστασία των υγρότοπων και της άγριας ζωής που συνδέεται με αυτούς. Μέχρι σήμερα ο χώρος έχει αλλοιωθεί σοβαρά και αμετάκλητα από ανθρωπογενείς παρεμβάσεις, με τους υγρότοπους να υφίστανται καταστροφικές μεταβολές και μαζί με αυτούς μειώνεται η πανίδα τους. Βέβαιο είναι ότι οι γνώσεις μας για την αρχαία κατοίκηση γύρω από τις λιμνοθάλασσες της περιοχής Μεσολογγίου έχουν πλουτύνει πολύ μέσα από νεότερες ανασκαφές και εξειδικευμένες μελέτες και συμπληρώνονται ολοένα με νέα στοιχεία, που τεκμηριώνουν σαφέστερα τη μορφή του παλαιο-περιβάλλοντος μέσα σε ένα συνεχώς εξελισσόμενο και συχνά μεταβαλλόμενο τοπίο.

κοσμούσε ακόμη τη ζωφόρο του Ηρώου στο Γκιόλμπασι (Τρύσα) στη Λυκία (380 π.Χ.). Βλ. γενικότερα Richter 1930, 23–5.

142 Kanellopoulos και Kolia 2011, 152–54.

143 Bol 1988, 37–8.

144 Διατηρούνται μόνο αποσπάσματα από το έργο του Ευριπίδη. Βλ. και Antonneti 1990, 114–17.

145 Dyggve κ.ά. 1934, 369, 373 (εικ. 93).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδαμαντοπούλου, Σ., και Π. Δενδρινός. 2008. *Ζωή σε προστασία. Τα εθνικά πάρκα και οι προστατευόμενες περιοχές της Ελλάδας*. Αθήνα: Εκδόσεις POLARIS.
- Αλεξανδροπούλου, Σ.Κ. 1993. *Νότια Αιτωλία. Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια*. Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- _____. 2000. «Έλαος-Έλαιος Αιτωλίας». *Αιτωλοακαρνανικά μελετήματα* 273, 37-42. Αθήνα: Αναστατικές εκδόσεις Διον. Νότη Καραβία.
- Αλεξοπούλου, Γ.Ζ. 1989. «Άγ. Θωμάς». *ArchDelt* 44, Β'1:139.
- _____. 2001-2004. «Άγ. Θωμάς, θέση Θυμοράχη». *Arch-Delt* 56-59, Β'2:86.
- Antonetti, Cl. 1990. *Les Étolieus. Image et religion*. Paris: Université de Besançon.
- Αζιώτη, Κ. 1980. «Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας». *ArchDelt* 35, *Μελέτες* 186-205.
- Baansgaard Jensen, P. 2006. «The animal bones from Pangali». Στο *Chalkis Aitolias I. The prehistoric periods*, επιμ. S. Dietz και I. Moschos, 1: 162-70. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 7:1. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Barfoed, S. 2017. «The cults of Kalydon. Reassessing the miniaturised votive objects». *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 8:131-48.
- _____. 2019. «Rediscovering Artemis Laphria at Kalydon. Preliminary results». *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 9:189-96.
- Barringer, J. M. 2001. *The Hunt in ancient Greece*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Βασιλάκης, Κ. 1999. «Το φυσικό περιβάλλον. Σημαντικοί και πολλοί οι οικότοποι κατά μήκος του Αχελώου που χαρακτηρίστηκαν περιοχές ειδικής προστασίας». *Εφημ. Καθημερινή, ένθετο Επτά Ημέρες* (20-6-99):24-6.
- Bazin, M. 1864. «Memoire sur l'Étolie». Στο *Archives des Missions Scientifiques et littéraires*, I, IIe ser. 249-372.
- Benton, S. 1931-1932. «The Ionian islands». *BSA* 32:213-46.
- Bevan, E. 1985. *Representations of animals in sanctuaries of Artemis and of other Olympian deities. B.A.R. International Series* 315. Oxford: B.A.R.
- Biagetti, C. 2011. «Fra Eveno e Tafiasso: Leggende, territorio e storia al confini dell'Étolia». Στο *Ethne, identità e tradizioni*, Vol. I: *la "terza" Grecia e l'Occidente*, επιμ. L. Breglia, A. Moleti και M.L. Napolitano, 521-44. *Diabaseis* 3. Pisa: Edizioni ETS.
- Βικάτου, Ο. 2017α. «Είσοδος σήραγγας Καλυδώνας, θέση 'Χονδραϊκά'». Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, I.Π. Μεσολογγίου, 25-3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 33-8. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- _____. 2017β. «Νεκροταφείο στη θέση Ρηγαϊκά Μεσολογγίου». Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, I.Π. Μεσολογγίου, 25-3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 39-47. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- _____. 2017γ. «Άγιος Θωμάς Μεσολογγίου (αρχαία Αλίκυρνα)». Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, I.Π. Μεσολογγίου, 25-3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 48-59. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- _____. 2017δ. «Τρεις Εκκλησιές» ή «Σκαλί» Μεσολογγίου. Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, I.Π. Μεσολογγίου, 25-3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 60-5. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- _____. 2017ε. «Έργο: Παραϊόνια Οδός. Οδικές συνδέσεις σήραγγας Αγ. Ηλία». Στο *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, I.Π. Μεσολογγίου, 25-3 έως Ιούνιος 2017*, επιμ. Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, και Γ. Σταμάτης, 66-9. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης «Διέξοδος».
- Βικάτου, Ο., και Φ. Σαράντη. 2013. *Ο αρχαιολογικός χώρος και το Ηρώο Καλυδώνας*. Μεσολόγγι: Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού - ΛΣΤ' ΕΠΚΑ.
- Blackwell, N.G. 2018. «Contextualizing Mycenaean hoards: Metal control on the Greek mainland at the end of the Bronze Age». *AJA* 122, 4:509-39.
- Bliquez, L.J. 1975. «Lions and Greek sculptors». *The Classical World* 68, 6:381-84.
- Blümel, C. 1938. «Zur Acheloosmaske aus Marathon». *Berliner Museen* 59. Jahrg., H. 1.:10-2.
- Boardman, J. 1980. *Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία*. Μτφ. Ο. Χατζηναστασίου. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Bol, P.C. 1988. «Die Marmorbustren aus dem Heroon von Kalydon in Agrinion, Archäologisches Museum Inv. Nr. 28-36». *Antike Plastik* XIX 1-6:35-47.
- Bommeljé, S. 1987. «The Aetolian studies Project: The first two years (1985-6)». Στο *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region*, επιμ. S. Bommeljé P.K. Doorn, M. Deylius, J. Vroom, J.-Y. Bommeljé, R. Fagel, και H. Van Wijngaarden., 18-26. Utrecht: Parnassus Press.
- _____. 1988. «Aeolis in Aetolia. Thuc. 3.102.5 and the origin of the Aetolian eth-nos». *Historia* 37:297-316.
- Brewster, H. 1997. *The River Gods of Greece: Myths and mountain waters in the Hellenic World*. London: I.B. Tauris.
- Brückner H., A. Vött, A. Schriever και M. Handl. 2005. «Holocene delta progradation in the eastern Mediterra-

- nean – case studies in their historical context». *Mediterrané* 1.2:95–106.
- Christakopoulou, G. 2016. «The Protogeometric settlement at Stamna, Aetolia. Some thoughts on the settlers' origin based on the typology of the graves». Στο *ACHAIOS. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. Ε. Παπαροπούλου–Χρυσικόπουλου, V. Χρυσικόπουλος και G. Christakopoulou, 59–76. Oxford: Archaeopress.
- Clarke, M. 2004. «An ox-fronted river-god Sophocles, 'Trachiniae' 12–13». *HSCP* 2, 102:97–112.
- Crowther, N. B. 1977. «Weightlifting in antiquity: Achievement and training». *GaR* 24, 2: 111–20.
- Chrysostomou P., T. Jagoulis και Α. Maeder. 2015. «The 'Culture of Four Lakes.' Prehis-toric lakeside settlements (6th – 2nd mill. BC) in the Amindeon Basin, Western Macedonia, Greece». *Archäologie Schweiz* 38.3:24–32.
- Curtis, R.I. 2005. «Sources for production and trade of Greek and Roman processed fish». Στο *Ancient fishing and fish processing in the black sea region*, επιμ. T. Bekker-Nielsen, , 31–46. . Aarhus: Aarhus University Press.
- Δαβάρας, Κ. 1970. «Νέοι διπλοί πελέκεις εκ της ΣΤ' Αρχαιολογικής Περιφέρειας». *ΑΑΑ* 3:311–13.
- Day, L.P. 1984. «Dog Burials in the Greek World». *AJA* 88, 1 (Jan., 1984):21–32.
- Δεκουλάκου, Ι. 1971. «Πλευρών». *ArchDelt* B'2:326–27.
- _____. 1972. «Αλικύρνα», *ArchDelt* B'2: 438-439.
- Δερμιτζάκης, Μ.Δ. και Χ. Ντρίνια. 2009. «Παλαιογεωγραφική εξέλιξη της σχετικής στάθμης της θάλασσας της παράκτιας ζώνης της Ακαρνανίας κατά το Ολόκαινο». Στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ΑΧΕΛΩΟΣ. Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην Προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Ι.Π. Μεσολογίου 17 Μαΐου 2008*, 57–80. Αθήνα: Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Δεσποτόπουλος, Θ.Π. 1940. «Η οδοποιία εν Ελλάδι από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα». *Τεχνικά Χρονικά*:5–34.
- Deylius, M. 1987. «The Aetolian Landscape: a physical – geographical perspective». Στο *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region*, επιμ. S. Bommeljé, P.K. Doorn, M. Deylius, J. Vroom, J.–Y. Bommeljé, , R. Fagel, και H. Van Wijngaarden., 33–8. Utrecht: Parnassus Press.
- Diamanti, M., J. Hatzopoulos και I.K. Kalavrouziotis. 2014. «Diachronic environmental evolution of the Mesolonghi lagoon in Western Greece and archaeological evidence». Στο *IWA Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture (22–24 March Patras), Greece, e-Proceedings* (<http://wwetc2014.env.uwg.gr>), επιμ. I.K. Kalavrouziotis και A.N. Angelakis, 297–306.
- Dietz, S. 2011. «The peristyle building ». Στο *Kalydon in Aetolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stavropoulou-Gatsi, , 85–156. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 12, 1, 2. Athens: The Danish Institute at Athens.
- _____. 2016. «Some reflections on Western Greece in the Late Bronze Age and Early Iron Ages». Στο *ACHAIOS. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. Ε. Παπαροπούλου–Χρυσικόπουλου, V. Χρυσικόπουλος και G. Christakopoulou, 81–92. Oxford: Archaeopress.
- Diez de Velasco, F. 1992. «Nessos ». *LIMC* VI, 1:838–47.
- Dyggve, E., Fr. Poulsen και K. Rhomaios. 1934. *Das Heroon von Kalydon*. Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- Dyggve, E. και Fr. Poulsen. 1948. *Das Laphrion. Der Tempelbezirk von Kalydon*. Kopenhagen: I kommission hos E. Munksgaard.
- Ekroth, G. 2014. «Animal sacrifice in Antiquity». Στο *The Oxford handbook of animals in Classical thought and life*, επιμ. G. L. Cambell, 324–54. Oxford: Oxford University Press.
- Fouache, E. 1999. «L'alluvionnement historique en Grèce occidentale et au Péloponnèse – géomorphologie, archéologie, histoire». *BCH* Suppl. 35:55–71.
- Freitag, K. 2005. *Der Golf von Korinth: historisch – topographische Untersuchungen von der archaisch bis in das 1. Jh.v. Chr.* Quellen und Forschungen zur antiken Welt 34. München: Tuduv.
- Freitag, K., P. Funke και N. Moustakis. 2004. «Aetolia». Στο *An inventory of Archaic and Classical poleis. An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, επιμ. M.H. Hansen και T.H. Nielsen, 379–90. Oxford: Oxford University Press.
- Gais, R. M. 1978. «Some problems of river-god iconography». *AJA* 82, 3:355–70.
- Gehrke, H.–J. και E. Wirbelauer. 2004. «Akarnania and adjacent areas». Στο *An inventory of Archaic and Classical poleis. An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, επιμ. M.H. Hansen και T.H. Nielsen, 351–78. Oxford: Oxford University Press.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1973–1974. «Κατοχή». *ArchDelt* , B'2:536–37.
- Hauptmann, H. 1971. «Das Festland und die kleiner Inseln». *AA* 348–87.
- Hurwit J.M. 2006. «Lizards, lions, and the uncanny in early Greek art». *Hesperia* 75:121–36.
- Isler, H.P. 1970. *Acheloos. Eine Monographie*. Bern: Francke.
- _____. 1981. «Acheloos». *LIMC* I:12–36.
- Κακριδής, Ι. Θ. 1986. *Ελληνική μυθολογία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καλτσάς, Ν. 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- _____. 2007. *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση / Τράπεζα EFG Eurobank Εργασίας Α.Ε.

- Kanellopoulos, Ch. και E. Kolia. 2011. «Ancient Keryneia, Aigialeia. Excavations and architecture in the Sanctuary of Profitis Elias with an appendix by Eleni Psathi». *AM* 126: 137–76.
- Καρύμπαλης, Ε.Θ. 1996. «Γεωμορφολογικές παρατηρήσεις στη λεκάνη απορροής του Ευήνου ποταμού». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κατσαρού, Σ. 2017. «Το αρχαίο Ιερό Σπήλαιο Μάστρου. Ένα νέο αρχαιολογικό μνημείο στην περιοχή του Μεσολογγίου». Διάλεξη στο Τρικούπειο Πολιτιστικό Κέντρο στο Μεσολόγγι (20-10-17).
- Katsarou, S. και A. Darlas. 2016–2017. «Cave heritage in Greece: Aetolo-akarnania». *AR* 63:89–105.
- Kitchell, K.F. 2014. *Animals in the ancient world from A to Z*. New York, NY: Routledge.
- Kleiner, F. S. 1972. «The Kalydonian Hunt: A reconstruction of a painting from the circle of Polygnotos». *AntK* 15:6–19.
- Κλεισοβίτης, Α., Επιμ. 2010. *Μεσολόγγι. ΙΕΡΗ ΠΟΛΗ*. Μεσολόγγι: Κέντρο Λόγου & Τέχνης – Μουσείο «Διέξοδος».
- Κλείτσας, Χ.Ν. 2013. «Η μεταλλοτεχνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο: οι θησαυροί και τα εργαλεία». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κοκοσούλας, Γ.Ι., Επιμ. 1990. *Μεσολόγγι 1830–1990*. Μεσολόγγι: Ιδιωτική έκδοση.
- Κολώνας, Λ. 2013. «Σταμνά. Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο». *ArchDelt* 68, Β'1:428–44.
- _____. 2018. «Χάλκινοι ταφικοί λήβητες από τη θέση 'Σταθμός – Κεφαλόβρυσο' του Πρωτογεωμετρικού νεκροταφείου της Σταμνάς Μεσολογγίου». Στο *Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα*, επιμ. Ο. Βικάτου, Β. Στάικου, και Φ. Σαράντη, 71–97. Μεσολόγγι: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος – Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Κολώνας, Λ., και Γ. Σταμάτης. 2016. *Πλευρώνα – Οινιάδες – Πάλαιρος. Προστασία, έρευνα και ανάδειξη τριών αρχαίων πόλεων του νομού Αιτωλοακαρνανίας*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.
- Kolonas, L., K. Sarri, Ch. Margariti, I. Vanden Berghe, I. Skals, και M.-L. Nosch. 2017. «Heirs from the loom? Funerary textiles from Stamna (Aitolia, Greece). A preliminary analysis». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ / HESPEROS. The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18–21 May 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Υ. Lolos και Α. Vlahopoulos, 533–42. Aegaeum 41. Leuven; Liege: Peeters.
- Konstantindi–Synvidi, E. 2016. «Gold bull's head ornaments from the Tiryns hoard and the distribution of the type in the LH IIC periphery of the Mycenaean world. Στο *ACHAÏOS. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. Ε. Παπαροπούλου–Χρυσικόπουλου, V. Χρυσικόπουλος και G. Christakopoulou, 127–35. Oxford: Archaeopress.
- Koraka, K. και N. Chaniotakis. 2003. «Just taste additive? Bronze Age salt from Zakros, Crete». *OJA* 22.1: 53–66.
- Κωνσταντίνος, Δ. 1984. «Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα». *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26:117–45.
- Λαζαρίδου, Ι., Γ. Μπράτσος, Δ. Μπράτσος, Α. Πουλιανός, Κ. Πουλόπουλος, και Α. Σιφναίου. 1975. «Η παλαιολιθική εποχή στο Μεσολόγγι». *Άνθρωπος* II, 1:61–8.
- Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. 2009. «Η αρχαία παράδοση για μία αέναη πηγή ζωής». Στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ΑΧΕΛΩΟΣ. Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην Προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Ι.Π. Μεσολογγίου 17 Μαΐου 2008*, 96–103. Αθήνα: Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Lang, F. 2013. «Differenzanalyse städtischer Praxis in Akarnaniens». Στο *Interdisziplinäre Forschungen in Akarnanien*, επιμ. F. Lang, P. Funke, L. Kolonas, E.-L. Schwandner και D. Mascheck, 137–61. Bonn: Habelt.
- Leake, W.M. 1835. *Travels in northern Greece*. Τόμος I, III. London: J. Rodwell.
- Ljung, E. 2011. «The kiln. Excavations in area VII». Στο *Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stavropoulou-Gatsi, 57–97. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 12, 1, 2. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Lonsdale, S.H. 1979. «Attitudes towards animals in ancient Greece». *GaR* 26, 2:146–159.
- Luce, J.-M. 2015. «Les chiens dans l'antiquité grecque». Στο *Chiens et chats dans la Préhistoire et l'Antiquité, Exposition créée au Musée du Malgré-Tout à Treignes, Belgique, 9 mai au 11 novembre 2015*, επιμ. Cl. Bellier, L.Cattelain, και P. Cattelain, 61–77. *Guides archéologiques du Malgré-Tout*. Treignes: Centre d'Etudes et de Documentation Archéologiques, Éditions du Cedarc.
- Marzano, A. 2018. «Large-scale fishing and the Roman production and trade in salted fish: some organizational aspects». Στο *Infrastructure and Distribution in Ancient Economies. Proceedings of a conference held at the Austrian Academy of Sciences, 28–31 October 2014*, επιμ. B. Woytek, 393–407. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Μαστροκώστας, Ε. 1963. «Ανασκαφή Αγίου Ηλία Μεσολογγίου – Ιθωρίας». *Prakt* 203–17.
- _____. 1964. «Ανασκαφή Αγίου Ηλία – Μεσολογγίου (Ιθωρίας)». *ArchDelt* 19, Β'2:295–300.
- _____. 1965. «Περισυλλογή αρχαίων κ.λ.π.». *ArchDelt* 20, Β'2:343.
- _____. 1967. «Χαλκίς». *ArchDelt*, Β'2:320.

- _____. 1968. «Πλευρών». *ArchDelt*, B'2:277.
- Μήττα Δ. 2003. «Το γλυκό νερό στις οπτικές τέχνες της αρχαιότητας». Στο *Υδάτινες Σχέσεις 2: Το νερό πηγή ζωής και έμπνευσης*, επιμ. Κ. Σουέρεφ, 29–51. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μιτάκης, Δ. 1983. *Αχελώος. Γλωσσολογία – μυθολογία – ιστορία – τέχνη*. Πάτρα: Ιδιωτική έκδοση.
- Molinari, N.J. και N. Sisci. 2016. *Potamikon: Sinews of Acheloius: A Comprehensive Catalog of the Bronze Coinage of the Man-Faced Bull, with Essays on Origin and Identity*. Oxford: Archaeopress.
- Mostratos, G. 2013. «The pedimental compositions and the akroteria of the scopaic temple of Athena Alea at Tegea». Στο *Ο Σκόπας και ο κόσμος του. Πρακτικά Γ' Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικιά Πάρου 11–14 Ιουνίου 2010*, επιμ. Ντ. Κατσωνοπούλου και Α. Stewart, 191–211. Αθήνα: Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων.
- Μοστράτος, Γ. 2013. «Οι αετωματικές συνθέσεις των Πελοποννησιακών ναών του 4ου αι. π.Χ. Εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ. 1998. «Orpidum celectrum: Ο λιμναίος οικισμός του Δισπηλιού Καστοριάς». *Μακεδονικά* 31 (Ιανουάριος 1998):1–30.
- Μπάδα, Κ. 2004. *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18ος–20ος αιώνας)*. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.
- Murray, W.M. 1982. *The coastal sites of western Akarnania: a topographical – historical survey*. Michigan: U.M.I.
- Nagel, A. 2021. «A river ran through it: Circulating images of ritual and engaging communities in a cave in Aitolioakarnania». Στο *Cave and worship in ancient Greece. New approaches to landscape and ritual*, επιμ. S. Katsarou και A. Nagel, 115–43. Oxon – New York: Routledge.
- Νεραντζής, Ι. 2001. *Η χώρα των Αιτωλών, Συμβολή στη γεωπολιτική της οργάνωση*. Αργίνο: Εκδόσεις Ιφιτος.
- Παλιούρας Αθ., 2009α. «Μνημεία ευλάβειας ολόγυρα στις λιμνοθάλασσες». Στο *Λιμνοθάλασσα Μεσολογίου – Αιτωλικού. Διαδρομή στο χρόνο, στο χώρο, στο λόγο, στις τέχνες*, επιμ. Αθ. Παλιούρας, 118–35. Αιτωλικό: Φορέας Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογίου.
- Παπαγεωργίου, Σ., και Σ. Στείρος. 1991. «Μεταβολή παλαιοαναγλύφου, σεισμική δραστηριότητα και αρχαιολογική έρευνα στη βορειοδυτική Ελλάδα». Στο *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για την Αιτωλοακαρνανία (Αργίνο 21–23 Οκτωβρίου 1988)*, επιμ. Ι. Μέννεγκα, 233–41. Αργίνο: Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας – ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Παπαγιάννη, Ε. 2014. «Το κυνήγι του Καλυδωνίου κάπρου: η αναβίωση ενός εικονογραφικού θέματος της κλασικής παράδοσης στα εργαστήρια γλυπτικής της αυτοκρατορικής εποχής». Στο *Έγραψεν και έποίησεν. Μελέτες κεραμικής και εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου*, επιμ. Π. Βαλαβάνης και Ε. Μανακίδου, 493–509. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Papadopoulos, Th. J. 2018. «Mycenaean citadels of Western Greece: architecture, purpose and their intricate role in the local communities and their relations with the West». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ / HESPEROS. The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18–21 May 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlahopoulos, 419–30. Aegaeum 41. Leuven ; Liege: Peeters.
- Παπακωνσταντίνου, Β. 1991. «Ενδείξεις παλαιολιθικής παρουσίας στην Αιτωλοακαρνανία». Στο *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για την Αιτωλοακαρνανία (Αργίνο 21–23 Οκτωβρίου 1988)*, επιμ. Ι. Μέννεγκα, 23–6. Αργίνο: Νομαρχία Αιτωλοακαρνανίας – ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Παπασπυρίδη–Καρούζου, Σ. 1953–1954. «Άγαλμα Αρτέμιδος εξ Αιτωλικού». *ArchEph*, A' :63–80.
- Παπαποστόλου, Ι.Α. 2011. «Η Αιτωλία στον ομηρικό Κατάλογον Νηών». Στο *Έπαινος Luigi Beschi*, επιμ. Α. Δεληβοριάς, Γ. Δεσπίνης και Α. Ζαρκάδας, 306–11. Μουσείο Μπενάκη 7ο Παράρτημα.
- Papapostolou, I.A. 2012. «The Homeric catalogue of ships and Aetolian ethnicity». *Αρχαιογνωσία* 16 (τεύχη 1–3, 2010–2012):85–100.
- Παπαχατζής, Ν. 1971. «Ελληνική Μυθολογία». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. τ. Β', 94–157. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πετρόπουλος, Μ. 2004. «Ρωμαϊκές Θέρμες κοντά στο Μεσολόγγι. Μετά από την ανασκαφή». Στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αργίνο, 29–31 Μαρτίου 2002)*, τ. Α', επιμ. Μ. Διαμαντή, Ε. Κολοβού και Ε. Σκεντέρη, 413–32. Αργίνο: Ιστορική – Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος.
- _____. 2007. «Νικόπολις – Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας». Στο *Νικόπολις Β'. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11–15 Σεπτεμβρίου 2002)*, επιμ. Κ.Λ. Ζάχος, 97–211. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.
- Περγαντής, Φ. 2009. «Ο φυσικός χώρος». Στο *Λιμνοθάλασσα Μεσολογίου – Αιτωλικού. Διαδρομή στο χρόνο, στο χώρο, στο λόγο, στις τέχνες*, επιμ. Αθ. Παλιούρας, επιμ., 12–67. Αιτωλικό: Φορέας Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογίου.
- Petersen, K.S. 2011a. «The landscape and the territory». Στο *Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stavropoulou–Gatsi, 37–46. *Monographs of the Danish Institute at Athens* 12, 1, Athens: The Danish Institute at Athens.
- Petersen, K.S. 2011b. «Appendix 1». Στο *Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stav-

- ropoulou-Gatsi, 619–26. Monographs of the Danish Institute at Athens 12, 1, 2. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Phelps, W.W., G. J. Varoufakis και R.E. Jones. 1979. «Five Copper Axes from Greece». *BSA* 74:175–84.
- Phillips, J. 2016. «The Seremeti monkey». Στο *ACHAIOI. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. Ε. Παπαροπούλου–Χρυσικόπουλου, V. Χρυσικόπουλος και G. Christakopoulou, 233–39. Oxford: Archaeopress.
- Philipsson, A. και E. Kirsten. 1958. *Die griechischen Landschaften*. Band II. *Der Nordwesten der griechischen Halbinsel*. Teil II. *Das westliche Mittelgriechenland und die westgriechischen Inseln*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- Pritchett, W.K. 1980. *Studies in ancient Greek topography*. Τόμος III. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- _____. 1991. *Studies in ancient Greek topography*. Τόμος VII. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Piper, D.J.W, και A.G. Panagos. 1981. «Growth patterns of the Achelous and Evinos deltas, western Greece». *Sedimentary Geology* 28, 2:111–32.
- Pirenne-Delforge, V. 2006. «Ritual dynamics in Pausanias: the Laphria». *Kernos*, Suppl. 16: 111–29.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1998. «Η μυκηναϊκή παρουσία στην Αιτωλοακαρνανία». *Αρχαιογνωσία* 9:265–78.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 2006. «Μυκηναϊκή Αιτωλοακαρνανία. Κέντρο και Περιφέρεια». Στο *ΕΥΕΡΓΕΣΙΗ. Τόμος χαριστήριο στον Παναγιώτη Κοντό*, επιμ. Ι. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, 647–56. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Πορτελάνος, Α.Κ. 1998. «Οι αρχαίες αιτωλικές οχυρώσεις». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Powell, B. 1904. «Oeniadae. History and topography». *AJA* 8:137–215.
- Προσκυνητοπούλου, Ρ. 2009. *Η Συλλογή Χαλκών Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Richter, G. 1930. *Animals in Greek sculpture, a survey*. New York: Oxford University Press.
- Ρούσση, Α. 2009. «Η αλιεία στη λιμνοθάλασσα Μεσολογίου – Αιτωλικού». Στο *Λιμνοθάλασσα Μεσολογίου – Αιτωλικού. Διαδρομή στο χρόνο, στο χώρο, στο λόγο, στις τέχνες*, επιμ. Αθ. Παλιούρας, 68–109. Αιτωλικό: Φορέας Διαχείρισης Λιμνοθάλασσας Μεσολογίου.
- Ρωμαίος, Κ.Α. 1916. «Τύμβος παρά τον Εύηνον». *ArchDelt* 2, Παράρτημα:45–6.
- _____. 1920–1921. «Κόραι της Αιτωλίας». *ArchDelt* 6:60–98.
- _____. 1926. «Αι ελληνοδανικά ανασκαφά της Καλυδώνος». *ArchDelt* 10, Παράρτημα:24–40.
- Rzepka, J. 2007. «Titormus of Aetolia and his loneliness». Στο *Sport and the Construction of Identities / Sport und Identitätskonstruktion: Proceedings of the XIth International CESH-Congress (Vienna, September 17th–20th 2006)*, επιμ. B. Kratzmüller, M. Marschik, R. Müllner, H.D. Szemethy και E. Trinkl, 222–29. Wien: Turia – Kant.
- _____. 2013. «Monstrous Aetolians and Aetolian monsters – A politics of ethnography». Στο *Ancient ethnography: New approaches*, επιμ. E. Almagor, J. Skinner, 117–29. London: Bloomsbury Academic.
- Σαραγά, Ν., Γ. Θεοχάρης, και Α. Μητροπούλου, Επιμ. 2017. *Θεοί και ήρωες των αρχαίων Ελλήνων, Κατάλογος έκθεσης. 15/11/16 έως 15/2/17 Κρατικό Ιστορικό Μουσείο Μόσχας*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Σαράντη, Φ. 2003. «Περιθώρι, οικ. Β. Σταυρόπουλου». *ArchDelt* 56–59 (2001–2004), Β' 2:101.
- _____. 2010. «Νέοι οικισμοί της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην επαρχία Ναυπακτίας». Στο *MESOELLADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens (Athènes, 8–12 mars 2006)*, επιμ. Α. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, και Wright, J., 259–67. BCH Suppl. 52. Athènes: Ecole française d'Athènes.
- Σερμπέτη, Ε. 2001. *Οινιάδες: Δημόσια οικοδομήματα από την αρχαία Αγορά*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Sidiropoulos K., R.-M. Polymeni και A. Legakis. 2016. «The evolution of Greek fauna since Classical times». *The Historical Review* 13:127–46.
- Sørensen, L. 2004. «The cave of Aghios Nikolaos near Kato Vasiliki in Aetolia: Flint technological observations». Στο *Greek–Danish Excavations at Aetolian Chalkis 1999–2001, Third Preliminary Report*, επιμ. S. Dietz, L. Kolonas, S. Houbby-Nielsen, I. Moschos και J. Eiring, 237–58. *Proceedings of the Danish Institute at Athens* IV. Athens: the Danish Institute at Athens.
- Σουρέφ, Κ. 1997. «Θέματα σχετικά με την Αιτωλοακαρνανία των Υστεροελλαδικών χρόνων». *ΔΩΔΩΝΗ* 26:107–21.
- Soustal, P. και K. Koder. 1981. «Nikopolis und Kephallenia». *Tabula Imperii Byzantini* 3. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Σπυρόπουλος, Θ. 1972. *Υστερομυκηναϊκοί ελλαδικοί θησαυροί*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Στάικου, Β. 2018. «Ακολουθώντας τους Νεάντερταλ στις όχθες του Εύηνου ποταμού». Στο *Πρακτικά του συνεδρίου «Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου»*, επιμ. Β. Θεοφιλοπούλου, 509–20. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Στασινόπουλος, Κ.Α. 1925. *Το Μεσολόγγι. Τόμος Α' Η Λιμνοθάλασσα*. Αθήνα: τυπ. Θ. Τζαβέλλα.

- Σταυροπούλου-Γάτση Μ. 1997. «Περιοδείες – εντοπισμός νέων θέσεων». *ArchDelt* 52, Β'1:307.
- _____. 2005α. «Μάραθος Αιτωλικού». *ArchDelt* 60, Β'1:473.
- _____. 2005β. «Κρουνέρι, θέση Σπηλιές». *ArchDelt* 60, Β'1:473–74.
- _____. 2005γ. «Έργο ΙΟΝΙΑ ΟΔΟΣ. Τμήμα Αγγελόκαστρο – Κουβαράς της Ευρείας Παράκαμψης Αγρινίου (Χ.Θ. 15+100 έως 15+550)». *ArchDelt* 60, Β'1:473–75.
- _____. 2006. «Έργο Ιόνια Οδός. Ευρεία Παράκαμψη Αγρινίου, Τμήμα Αγγελόκαστρο – Κουβαράς, Μυκηναϊκός οικισμός μεταξύ Αγγελόκαστρου και Σταμνάς (Χ.Θ. 15+100 έως 15+600)». *ArchDelt* 61, Β'1:580.
- _____. 2007α. «Παλαιά Πλευρώνα». *ArchDelt* 62, Β'1:671–75.
- _____. 2007β. «Σωστικές ανασκαφές της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ Μεσολογγίου στο πλαίσιο της κατασκευής δημοσίων έργων». *Τα Αιτωλικά* 9:271–84.
- _____. 2008α. «Αιτωλία. Από τον Εύηνο έως τον Αχελώο και το Παναϊτωλικό. Από τα Βαρδούσια έως τον Μόρνο». Στο *Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, . 398–407. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- _____. 2008β. «Έργο Παραίονια οδός. Οδικές συνδέσεις σήραγγας Αγ. Ηλία, θέση Κεραμίδι (Χ.Θ. 26+930)». *ArchDelt* 63, Β'1:655–57.
- _____. 2008γ. «Τοπωνυμικές επιβιώσεις για την Ομηρική Ιθάκη στην Αιτωλοακαρνανία και αρχαιολογικά τεκμήρια για την μυκηναϊκή εποχή». Στο *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld (Λευκάδα, 6–11 Αυγούστου 2006), Πρακτικά*, επιμ. Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, 376–88. Πάτρα: Εκδόσεις Περί Τεχνών.
- _____. 2009. «Τα αρχαιολογικά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας και ο Αχελώος». Στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου ΑΧΕΛΩΟΣ. Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην Προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Ι.Π. Μεσολογγίου 17 Μαΐου 2008*, 104–24. Αθήνα: Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- _____. 2010α. «Από την Καλυδώνα στην Αλικυρνα: η πορεία του αρχαίου δρόμου και ένα άγνωστο νεκροταφείο κάτω από τη σημερινή Ιόνια Οδό». *Τα Αιτωλικά* 15:79–88.
- _____. 2010β. «Έργο: Παραίονια οδός. Οδικές συνδέσεις σήραγγας Αγ. Ηλία». *ArchDelt* 65, Ιβ:1052–55.
- _____. 2010γ. «Έργο: Αυτοκινητόδρομος Δυτικής Ελλάδας–Ιόνια Οδός», *ArchDelt* 65, Ιβ:1052–62, 1055–62.
- _____. 2010δ. «Περισυλλογή αρχαίων – παραδόσεις – κατασχέσεις». *ArchDelt* 65, Ιβ:1052–62, 1071–72.
- _____. 2018. «Νεώτερα αρχαιολογικά δεδομένα για την Αιτωλία μέσα από το ανασκαφικό έργο της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ κατά τα έτη 2004–2010». Στο *Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα*, επιμ. Ο. Βικάτου, Β. Στάικου, και Φ. Σαράντη, 237–61. Μεσολόγγι: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος – Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Stavroulou-Gatsi, M. και S. Dietz. 2011. «Pre-Archaic finds from inside and outside the City Wall». Στο *Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies*, επιμ. S. Dietz και M. Stavroulou-Gatsi, 275–99. Monographs of the Danish Institute at Athens 12, 1, 2. Athens: The Danish Institute at Athens.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. και Φ. Σαράντη. 2013. «Εγκαταστάσεις στην ύπαιθρο της Αιτωλοακαρνανίας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο». Στο *Villae rusticae. Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule. Proceedings of an International Congress held at Patrai (23–24 April 2010)*, επιμ. Α.Δ. Rizakis και Ι.Ρ. Touratsoglou, 656–81. *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 68. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. και Γ. Σταμάτης. 2010. «Οι αρχαιότερες της περιοχής Μεσολογγίου». Στο *Μεσολόγγι. ΙΕΡΗ ΠΟΛΗ*, επιμ. Α. Κλεισοβίτης, 126–37. Μεσολόγγι: Διέξοδος – Κέντρο Λόγου και Τέχνης.
- Στεργιόπουλος, Κ.Δ. 1938. *Η αρχαία Αιτωλία*. Αθήνα: τυπ. Ν. Απασιδής.
- Στεφανίδου-Τιβέριου, Θ. και Ε. Παπαγιάννη. 2015. *Ανασκαφή Νικοπόλεως. Σαρκοφάγοι αττικής και τοπικής παραγωγής*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σωτηριάδης, Γ. 1908. «Ανασκαφαί εν Αιτωλία και Ακαρνανία». *ArchEph*:95–100.
- Theodoropoulou, T. 2011. «Fishing in Dark Waters: A review of the archaeological and archaeozoological evidence of the exploitation of aquatic resources in the Greek Early Iron Age». Στο *The 'Dark Ages' revisited. Acts of an International Symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos 14-17 June 2007*, επιμ. Mazarakis Ainian, A. 1039–57. Βόλος: University of Thessaly Press.
- Trakadas, A. 2005. «The archaeological evidence for fish processing in the Western Mediterranean». Στο *Ancient fishing and fish processing in the black sea region*, επιμ. T. Bekker-Nielsen, 47–82. Aarhus: Aarhus University Press.
- Tsangari, D.I. 2007. *Corpus des monnaies d'or, d'argent et de bronze de la Confédération etolienne*. Athènes: Interactive.
- Τσαγκάρη, Δ., Επιμ. 2011. *Μύθος και νόμισμα. Παραστάσεις, συμβολισμοί και ερμηνείες από την ελληνική μυθολογία*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο – Νομισματικό Μουσείο.
- Vikatou, O. και S. Handberg. 2017. «The Lower Acropolis of Kalydon in Aitolia: Preliminary report on the excavations carried out in 2013–5». *Proceedings of the Danish Institute at Athens VIII*: 191–206.
- _____. 2018. «Excavations on the Lower Acropolis Plateau».

- Στο *Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα*, επιμ. Ο. Βικάτου, Β. Στάικου, και Φ. Σαράντη, 347–61. Μεσολόγγι: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος – Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία.
- Vött, A. 2007. «Silting up Oiniadai's harbours (Acheloo River delta, NW Greece). Geoarchaeological implications of late Holocene landscape changes». *Geomorphologie* 13, 1: <https://journals.openedition.org/geomorphologie/>.
- Vött, A., H. Brückner, A. Schriever, M. Handl, M. Besonen και K. van der Borg. 2004. «Holocene coastal evolution around the ancient seaport of Oiniadai, Achelooos alluvial plain, NW Greece». Στο *Geographie der Meere und Küsten*, επιμ. G. Schernewski και T. Dolch, 43–53. Coastline Reports 1.
- Voultsiadou, E. και A. Tatolas. 2005. «The fauna of Greece and adjacent areas in the age of Homer: evidence from the first written documents of Greek literature». *Journal of Biogeography* 32:1875–82.
- Wilkins, J. 2005. «Fish as a source of food in Antiquity». Στο *Ancient fishing and fish processing in the black sea region*, επιμ. T. Bekker-Nielsen, 21–30. Aarhus: Aarhus University Press.
- Woodford, S. και I. Krauskopf. 1992. «Meleagros». *LIMC* VI:415–35.
- Woodhouse, W. J. 1897. *Aetolia. Its geography, topography and antiquities*. Oxford: Clarendon Press.
- Χριστακοπούλου–Σωμάκου, Γ. 2009. «Το νεκροταφείο της Σταμνάς και η Πρωτογεωμετρική περίοδος στην Αιτωλοακαρνανία». Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.